ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үүнүп эгелээн

№ 67 (17204)

2006 чылдың ИЮНЬ 22, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 18.00 Садар өртээ – 4 рубль.

Амыдырал болгаш политика

СОЦИАЛ ПЕДАГОГТАР ЧЫЫЖЫ

Июнь 20-де найысылал Кызылдың В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга «Ниитилелдиң социал сырый каттыжыышкыны – 21 чүс чылдың айтыышкыны» деп 1-ги Бүгү-делегей чергелиг Россияның Ыраккы Чөөн чүктүң болгаш Азия-Оожум океан регионунуң социал ажылдакчыларының болгаш социал педагогтарының конференциязы бодунуң ажылын эгелээн.

Бо улуг төөгүлүг болуушкун Россияның Социал педагогтар эвилелиниң Азия талазы-биле вице-президентизи Сара Монгушовна Ооржактың инициативазы-биле эртип турарын онзалап айытса чогуур. Ооң ажылынга киржири-биле Россияның Социал педагогтар эвилелиниң президентизи, Европаның Социал ажылдакчыларның болгаш педагогтарның Бүгү-делегей федерациязының баштаар чериниң кежигүнү, педагогика эртемнериниң кандидады Антонина Николаевна Дашкина (Москва), Социал реформаларның Россия-Европа фондузунуң директору Тони Видмер (Великобритания), педагогика эртемнериниң доктору Ко Енг Чоль (Корея), Чаа Зеландияның Социал ажылдакчыларның ассоциациязының баштаар чериниң кежигүнү Дэвид МакНабб, Азияның Амыдыралдың чаагай чоруу ассоциациязының президентизи, профессор Кристиан Аспалтер (Гонконг), Кыдат Улус Республиказының Чангчун университединиң башкызы Франсуа ду Туойт, социал ажылдакчы-психиатр Кэтрин Керни (Австралия), Кыргыстанның Социал ажылдакчылар ассоциациязының президентизи Вера Усеновна Сенова, Моолдуң Социал ажыл педагогтарының ассоциациязының президентизи Ойрат Эрдэнэ Намдалдагба олар-дыр. Оон аңгыда Москва, Санкт-Петербург, Абакан, Новокузнецк, Биробиджан, Кемерово хоорайлардан социал педагогтар келген. Аалчылар ус-шеверлериниң уран кылыглар делгелгезин конференция мурнунда сонуургап көрген.

Дүүн конференцияның киржикчилери секциялар аайы-биле чарлып алгаш ажылдаан. Кежээ Тыванын 5 чылы аттыг стадионга өглер делгелгезин сонуургап көрген.

Светлана БАЛЧЫР.

В.Балчий-оолдуң чуруу.

Национал төлевилел

ЧОЗА БИЛЕ ТОРГАЛЫГДА

«Торгалыг» деп күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң тургустунганындан бээр 5 чыл оюнга

Бүгү Тывага ат-сураглыг «Торгалыг» совхозтуң алдын үези рынок харылзааларынче шилчип киргени-биле төнүп, бир шагда бай-байлак, ажыл-ижи-биле алдаржаан совхоз буурап дүшкен, ооң орнунга элээн каш кооперативтер тургустунгаш, хөгжүп шыдавайн барган. 2001 чылдың июль 7-де совхозту 1982–1991 чылдарда үре-түңнелдиг директорлап турган Алексей Санчат-оолович Куулар ТР-ниң ынчангы көдээ ажыл-агый сайыды Л.С. Монгуш-биле керээ чарып, чаа тургустунган «Торгалыг» КУБ-туң баштайгы удуртукчузу болган.

Көдээ ажыл-агый яамызынга килдис эргелекчилеп ажылдап турган специалист кончуг улуг харыысалганы чүктеп алганын билбес ужур чок-ла болгай. 1991 чылда директор эрге-дужаалдан дүжүп тура, бодун солаан ажылдакчыга 47 муң хой-өшкүнү, 3 муң сарлыкты, 500 чылгы малды хүлээткен турган болза, 10 чыл болгаш чүгле 3116 баш шээр малды комиссияның актызын езугаар хүлээп алган. Машина-техника дугайында чугаалаан-даа херээ чок, бүгү чүве тоймаглаттынган, совхозтуң архиви безин кадагалаттынмаан болган. Хып дээн аныяк, чедишкен назын үезиниң кыптыккан энергиязын бүрүнүбиле өргээни ажыл-агыйны катап бут кырынга тургузар дээш А.Куулар ийи билекти сывырнып-каш, ажылдап кирипкен. Бүдүрүлгениң ажылдакчылары малчыннарның акша-шалың үнмезинден, келир үеге идегел чогундан ырмазырап калган улустуң ажылдаар соруун, хей-аъдын көдүрери, оларны чаа сорулгаларже, эки ажылдаарынче эвилелдээри — тоң чугула дээрзин дуржулгалыг удуртукчу билип турган. Шынаппла, ол КУБ-туң ажылдакчыларын бүдүрүкчүлүг ишче, бурунгаар шимчээшкинче эвилелдеп шыдаан-даа.

Кол-ла чүве, кижилер база боттарының эки билири удуртукчуга бүзүрей берген. Чүге дээрге, хоочун малчыннар, ортумак назылыглар ооң канчаар ажылдап чораанын утпаан-на болгай. Демниг ажыл хайнып, коллектив чаа бедиктерже көдүрлүүшкүнүн эгелээн. Ам «Торгалыг» КУБ тургустунганындан бээр беш чыл оюн демдеглеп турар. Бүдүрүлгениң туружу дыңзып, ажыл-ижи бергелер, шаптараазыннар турза-даа, чогуп бүдүп, кожуунда, республикада эң эки ажыл көргүзүглерин доктаамал чедип ап келген. Эрткен чылдарда чугула көргүзүг болур малдың чаш төлүнүң камгалалы бедик деңнелде болуп, 90-дан 93 хуу чедир өскен, а бо чылын мырыңай 98 хуу четкен. Дүк көргүзүү база эки. Ажыл-агыйның мурнакчы малчыннары республикада эң эки ажылдыгларның санынче үргүлчү кирип, бедик шаңнал-макталдарны чылдың-на ап турар.

«Торгалыг» КУБ-туң мурнакчы малчыны — ТР-ниң Республика Орденинин эдилекчизи Бүрбү Донгак.

(Уланчызы 2-ги арында).

Кажан? Кайда? Чүү?

Түр ажылдаарын соксаткан

Бо чылын час орайтап, соок турганындан тайганың хары чаа эрип эгелээнинден Улуг-Хемниң суу улгадып, тайгадан хөй ыяштарның бадып турары-биле хем суун кежеринге ажыглап турган паромнарның түр ажылдаарын соксадып каан.

Кызыл—Кара-Хаак аразында Бии-Хемни кежер паромну бо хүннерде кылып турар. Хем суу бодунуң хемчээлинче кирип, чавызай бээрге, паромнар ажылдап эгелээр деп, ТР-ниң Орук агентилелиниң специалистери дыңнаткан.

«Орленок» ажылдап эгелээн

Республиканың Хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чери Чагытай хөлде республикада эң эки дериттинген болгаш хандыртынган лагерь — «Орленокту» тудуп турар.

Чылдың-на ол лагерьге 900 ажыг уруг кадыкшылын экижидип, дыштанып турар. Бо чылын «Орленок» лагерьниң ажыдыышкыны азы бирги сезону июнь 14-те эгелээн. Ам ында 240 уруг дыштанып турар. Оларның дыштанырынга бүгү талазы-биле таарымчалыг байдалды тургускан.

Өөредип турар

Чай дүжүп келгени-биле өөреникчилер дыштанып эгелээн болгаш ургларның дыштанылгазын оларның боттарынга ажыктыг болгаш таарымчалыг организастаары чугула.

ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилелиниң ажылдакчылары школа чанында спортчу, күш-ажылчы, кадыкшылга болгаш турисчи лагерьлериниң удуртукчуларыбиле өрт өжүреринге бир дугаар хереглеттинер хереклерни ажыглаарын, ажылдакчыларны өскээр көжүрерде канчаар хөделирин болгаш эмчи келгижеге чедир баштайгы дуза чедиреринге өөредириниң хемчеглерин организастап чоруткан.

Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилели профилактиктиг 20 рейд хыналдаларны дыштанылганың 38 объектилеринге, ооң иштинде ургларның 29 күш-ажылчы, 5 кадыкшылга лагерлеринге чоруткан.Ооң түңнелинде, өрттүң айыл чок чоруунуң чурумунуң 122 хажыдыышкыннарын илереткен.

Европа чемпионадында киржип турар

Россияның шилиндек командазының составында киржип турар бистиң аныяк сумо хүрежиниң мөгелери бо хүннерде Польшаның Кратошин хоорайга болур Европа чемпионадынга киржири-биле чорупкан.

Бо чылын делегей чемпионадынга бистиң чуртувусту 80 кг чедир Россияның бо чылгы чемпиону Начын Монгуш болгаш Айдың Ооржак, чурттуң чемпиону 100 кг чедир Хаая Тюлюш, 115 кг чедир бо чылгы чемпион Александр Хуурак төлээлеп киржир. Спортчуларны сумога делегей чергелиг судья Адар Куулар үдеп чоруур. Тыванын мөгелериниң орук шүүделинге сайгарлыкчы Алексей Хертек деткикчилээн.

Сергей ХЕРТЕК.

Кадыкшыл — эртине

«Россияның патриоттары» политиктиг партия чоннуң кадыы дээрге, бирги чергениң чугула айтырыыдыр деп көрүп турар.

Ынчангаш үнелеп четпес эртине болур чоннуң кадыкшыл байлаан быжыглаар дээш бүгү күжүн, билиин, арга-дуржулгазын, сагыш-сеткилинден берип чоруур медицина ажылдакчыларын деткиири-биле тодаргай ажыл-хереклерни ук партия чорудуп турар.

Эрткен дыштаныр хүннерде «Россияның патриоттары» политиктиг партияның Тывада регионалдыг салбыры Кызыл хоорайның алды эмнелге албан черлеринге – карак болгаш ниити аарыглар салбырларынга, поликлиникаларга, ургларны эмнелгелеринге медицина ажылдакчызының хүнүн таварыштыр байыр чедирбишаан, дириг хойларны берген. Тыва чоннуң чаңчылын езугаар байырлалында эмчилер «изиг-ханнап», арыг агаарга күш кирип, эки дыштанып алырын күзээн. А бо хүннерде 3 дугаар республика эмнелгезинге болгаш элээн каш фельдшер-акушер пунктуларынга медицина дериг-хереклерин тыпсыр.

В.Серен-оол аттыг

Өвүр кожуунуң Дус-Даг сумузунда ном саңынга чогаалчы, драматург, артист Владимир Серен-оолдуң адын мөңгежиткенинге тураскааткан ачы-буян марафону болуп эрткен.

Аңаа чогаалчының ырак-чоокта чурттап чоруур дөргүл-төрелдери, чоок кижилери киришкен. Кызылдан болгаш Өвүрнүң суур, сумуларындан аалчыларны чогаалчының дуңмазы Долаана Донгак уткуп хүлээп, үдээн.

60 чылдарда-ла туттунган библиотеканың фондузун элбедип, чаартыр сорулга чедип алдынган деп болур.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ЧОЗА БИЛЕ ТОРГАЛЫГДА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

2003 чылда Бүрбү Төмүрович Донгак ТР-ниң Республика Ордени-биле шаңнаткан, Оюн-оол Осур-оолович Тумат «ТР-ниң алдарлыг малчыны» деп атты 2002 чылда, а Серен Чодур-оолович Монгуш – 2004 чылда чаалап алган. Бригадир Алексей Доржукаевич Куулар «ТР-ниң көдээ ажылагыйының алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атка төлептиг болган, а 2004 чылда удуртукчу А.С. Куулар боду шак ындыг аттың эдилекчизи апарган. 2005 чылда республиканың малчыннарының аразында социалистиг чарышка тиилээш, Анатолий Биче-оолович Донгак Наадымда «УАЗ-452» деп автомашина-биле шаңнаткан. 2004 чылда бүдүрүлге кожуунга чарлаан чарышка тиилээш, «УАЗ-452» автомашинаны база алган. ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының Хүндүлел бижиктериниң эдилекчилери база хөй.

Амгы үеде (июнь айның 1-де көргүзүг-биле) «Торгалыг» КУБ-та шээр малдың баш саны 7919 четкен азы беш чыл бурунгаар турганындан 2 ажыг катап өскен. Тускай эртемниглерниң ажыглап турары экономиктиг санаашкын методиказын езугаар шээр малдың чылда өзүлдези 7 хуу хире боор ужурлуг, а мында болза өзүлде 40 хуу ажып турар. Үндүрүг талазы-биле өре-шире бүдүрүлгеде шуут чок, ол болза көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде ховар чүүл дээрзин айтып каалы. Малчыннар ажыл төлевирин доктаамал ап турар. Эки ажылдыгларга янзы-бүрү деткимче хемчеглери көрдүнген, ону малчыннар билир, малдың продуктулуун бедидеринге оларның сонуургалы ылап-ла бар. Аныяктар база-ла уттундурбаан, чижээ, чаа өг-бүле тудуп турар аныяктар малчыннаар күзелдиг болза, оларга он беш баш хураганны үзүп берип, баштайгы деткимчени көргүзер чаагай чаңчыл тывылган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, эки ажылдаан дээш элеп читпес алдар-даа бар, кежээниң мурнунда хүндү деп улустуң мерген сөзү-даа бадыткаттынып турар.

Үстүнде адаанывыс хоочуннар-биле чергелештир аныяк малчыннар база хойжу мергежилдиң чажыттарын билип ап, чылдан чылче улам эки ажылдап турар апарган. Элээн үр ажылдапкан Мерген Кыспай, Оюн-оол Түлүш оларның чедиишкинниг болуп турарында кижи кайгаар чүве чок, а чаа-ла ийи чыл малчыннаан Алик Дөңгүрнүң баштайгы чедиишкиннери келир үеге идегелди оттуруп турар. Чоза биле Торгалыгга мал малдап, амыдыралын ооң-биле тудуп, ада-өгбезиниң чаңчылчаан ажылын улам-

чылап кылып чоруур кижилер немежирге, сеткилге өөрүнчүг болбайн канчаар.

Ниитизи-биле бо бүдүрүлгеде 18 малчын кодан бар, шупту 45 хире кижи ажылдап турар. Сезоннуг ажылдар: сиген кыргылдазының, хураган оолдаашкынының, хой кыргылдазының үезинде оларга 30-40 кижи немежи бээр. «Торгалыг» КУБ Дус-Даг сумузунуң өзээ болуп турары оон-на көскү. Бүдүрүлгени уксаалыг малдыг кылып аары-биле ажылды чоруда берген. Республикада катап тургустунган «Уксаажыдылга каттыжыышкыны»-биле («Племобъединение») керээ чарып, акшаны төлээш, херек документилерни белеткеп эгелээн. Ооң түннелинде бүдүрүлге уксаалыг малдыг бүдүрүлге деп аттыг болур, ол малды сайгарганындан база немелде орулга кирер. Бурунгаар көрүш деп чүве ол-дур ийин. Чылдың-на 200 тонна ажыг сигенни малчыннар белеткеп аар, бо ажылга сигенчилерни баштап турган, чоокта чаа чок апарган дуржулгалыг ажылчын Манидари Анатолийниң киржилгези улуг чораан. Коллективтиң ажылын удуртукчу-биле чергелештир 3 специалист башкарып, оларның кайызы-даа бодунуң ажылын эки билир болгаш шыдажып, каяа-даа четтигип турарын демдеглевес аргажок. Кол бухгалтер Татьяна Маадыровна Донгак, бригадир Алексей Доржукаевич Куулар, мал эмчизи Саида Анай-ооловна Донгак олар ажылынга бердинген, сагыш-сеткили ол дээш дүвүреп чоруур, кызымак улус дээрзинге чигзинер барымдаа чок.

Удуртукчу А.С. Куулар Тыва Республиканың Чазаандан, Көдээ ажыл-агый яамызындан, кожуун чагыргазындан дузаламчы бар дээрзин демдегледи. Малчыннардаа, ооң иштинде хуу мал-маганныг-даа улус малы дээш күрүнеден дотация акшазын ап турар, ол черле шору деткимче. Бүдүрүлгениң малчыннары боттарының хуу малын база өстүрүп, суму девискээринде шыдалдыг улус санынче кирип турарын айтып болур. Агроүлетпүр комплекизин деткиир талазы-биле национал төлевилелди ажыглап, чээли алгаш, сарлык малды өстүрер бодал бар, ол талазы-биле белеткел ажылдары эгелей берген. Өскедаа угланыышкыннар-биле сайзыраарын бодап, чээли алырын планнап, документилерни белеткеп турарлар. Чүгле банкының негелдезинге дүүштүр документилер долдуруп аары-ла берге. Мал ажылының кол продуктулары эът, дүктү сайгарып аары, оларның өртек-үнезиниң чер албазы – кончуг улуг шаптараазын ол. Ынчангаш торгалыгжылар национал программага идегеп, садып алыкчыже дорт үнер аргалар туруп кээринге бүзүреп турар.

«Торгалыг» КУБ-туң беш чыл иштинде чедип алган чедиишкиннери, амгы үеде туружу мындыгдыр. «Хойлуг кижи тодуг, малдыг кижи каас» дижири дег, бүдүрүлгениң малчыннары амыдыралын мал ажылы-биле холбаарга, кайы хире ажыктыын, кедилиин эки биле берген. А КУБ-туң удуртукчузу А.С. Куулар беш чыл бурунгаар чарганы керээниң негелделерин ажыр күүседип, угаанныг башкарыкчының кайы хире унелиин херек кырында көргүскен. Оларга баштайгы бичии юбилейи-биле изиг байырдан чедирип, моон соңгаар-даа хол дыңзыг, угаан сергек, соруккур ажылдаарын күзеп каалы.

Николай КУУЛАР,
журналист.

Чурукта: бо чылын 100 төрүүр хойдан 110 хураганны камгалап алган **Мерген Кыспай** өөнүң ишти **Шончалай Кыргыс**-биле.

Авторнуң чуруктары.

Айыткалды чугаалажып тур

КҮҮСЕЛДЕЗИН ХАНДЫРАР

Республикада байдал болгаш 2006 чылда күрүне политиказының дугайында Тыва Республиканың Улуг Хуралынга (парламентизинге) Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың Айыткалын танышкан республиканың парлалга ажылдакчыларының хуралы Парлалга бажыңының хуралдаар залынга июнь 20-де болуп эрткен.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелдиң директорунуң оралакчызы В.И. Глущенков бо чугула документ дугайында илеткелди кылган. Республиканың кожууннарының, хоорайларының, сумуларының чурттакчы чонунга Чазак Даргазының Айыткалын Чазак кежигүннери, Чазактың, яамыларның, ведомстволарның харыысалгалыг ажылдакчылары чоокта таныштырып чораанын ол дыңнаткан. Каяадаа ук документини танышканнар ол мурнуку чылдардан ылгалдыын, кылыр ужурлуг ажыл-херекти тодаргай айытканын демдеглээш, бир эвес ында хемчеглерни амыдыралга боттандырар болза, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдези шапкын бурунгаарлаарын айыткан. Ынчангаш ажыл-агыйның кайы-даа адырының ажылдакчызы бодунуң онаашкан ажыл-херээн ак сеткилдиг күүседирин, республиканың хөгжүлдезинге үлүүн киирерин аазап турганын илеткелчи чугаалаан.

Президент В.Путинниң болгаш Чазак Даргазы Ш.Ооржактың айыткалдарында парлалга ажылдакчыларының сорулгаларын тодаргай айыткан, оларны амыдыралга боттандырар дээш журналистер чүү кылырын хуралга тодаргайлаан. Айыткалдарда кирген хемчеглерниң күүселдезин доктаамал солуннар арыннарынга бижиир, чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларны илередир, четпестерни эдериниң оруктарын айтыр болгаш өске-даа ажылдарны кылыр. Көдээниң ишчилеринге чээлилер берип турарында четпестер ам безин эвээш эвес илерээн, оларны эткеш, чонга чээли бээрин көвүдедир хемчеглерни алыр. Допчузу-биле чугаалаарга, журналистерниң хуралынга айыткалдарда берген даалгаларны парлалга органнары канчаар амыдыралга боттандырарын чугаалашкан. Хуралга санал берген «Шын» солуннуң корреспондентизи А.С. Дембирель, Тыва Республиканың Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелдиң башкарыкчы специализи Г.Ш. Монгуш болгаш өскелер-даа солуннарга парлап турар материалдарның шынарын экижидеринче, национал төлевилелдерниң күүселдезин ханы чырыдарынче, журналистерниң билиин, мергежилин бедидеринче кичээнгейни салганнар. Парлалга ажылдакчылары айыткалдарда хемчеглерни күүседиринге идепкейлиг киржип, чогаадыкчы езу-биле ажылдаарын хуралга хүлээнгеннер.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Конституция судунуң хуралынга херек дыңнаарын доктаадыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ СУДУНУҢ ШИИТПИРИ

2006 чылдың июнь 15 Кызыл хоорай № 8-р

«Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң 46, 50, 76 үүлдеринге үндезилээш, Тыва Республиканың Конституция судунуң **ШИИТПИРЛЭЭНИ** болза:

1.Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының негелдезиниң талазы-биле (ХП-1 № 1813 доктаалды 2006 чылдың апрель 19-та хүлээп алган) Тыва Республиканың Конституциязының 96 үүлүнүң 5 болгаш 6 кезектеринге, 98 үүлүнүң 8-ки кезээнге тайылбыр бээр дугайында херекти дыңнаарын 2006 чылдың июль 13-те 10 шакта Тыва Республиканың Конституция судунуң бажыңынга дыңнаарын доктааткан. Адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың 11.

2. Бо шиитпирни республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаары-биле чорудар.

3.Бо шиитпир хүлээп алган үезинден бээр күштүг болур.

Тыва Республиканың Конституция судунуң даргазы О.Л-С.САЛЧАК.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының 30-ги хуралы Чазак Бажыңынга **июнь 22-де 9.00 шакта эгелээрин дыңнадып тур.**

Хүн чурумунда:

— «Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгелер киирериниң дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң дугайында

— «Тыва Республиканың Конституциязының 62, 87, 104 үүлдеринге эдилгелер киирериниң дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң дугайында (Тыва Республиканың Конституциязының 101, 54, 104, 110, 97 үүлдеринге хамаарышкан шак-ла ындыг айтырыглар)

— «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарын соңгуурунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында

— «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарын соңгуурунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында

— «Тыва Республиканың хамааты күрүне албанының айтырыгларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 17 үүлүнүң 3 кезээн күш чок болдурганының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында

— «Тыва Республиканың хоорай тудуушкунунуң ажылчорудулгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында

— «Тыва Республиканың тус чер референдумунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга эдилгелер киирериниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында

— «Тыва Республикада административтиг комиссиялар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында

— «Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчылары болгаш күрүне албан-дужаалдарының орнун эзлээннерни шаңнап-мактаарының болгаш акша-көпеек-биле тудуп тургузарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында болгаш оон-даа өске айтырыглар.

ТӨЛЕВИЛЕЛДИ КЫЛЫП КИРИПКЕН

Тожу кожуунуң девискээринде чыдар Кызыл-Таштыгның чер иштиниң чартык металл рудаларының казар байлаан ажыглаар эрге дээш аукционга тиилекчи болган «Лунсин» КХЭ кыдат компаниянның делегациязы Тывага кээп чораан.

Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы Александр Брокерт-биле компаниянның чиңгине директору дээрги Чан Дижио ужурашкаш, дыңнатканы болза, специалистер кээриниң бетинде Тывага келгеш, казар байлакты көрүп чордум, казар байлакты ажылдап кылырының бирги чадазынче удавас кирер бис — ол төлевилел ажылындан эгелээр. Республикада транспорт болгаш энергетика инфраструктуразының чок болуп турары-биле ол кыдат компанияга чиик эвес болганын Александр Брокерт демдеглээш, Элегестиң кывыычал хөмүр-дажын болбаазырадып ажыглаары-биле дорт холбашкан Курагино—Кызыл демир-орук тудуун эгелээрин планнап турарын чугаалаан.

Борта сагындырып каар үүл, бо чылдың апрель 5-те Кызыл-Таштыгның казар байлаан шиңгээдип алыр лицензияны садарының талазы-биле аукционга кыдат энергетика болгаш химия корпорациязының акша-хөреңгизи-биле хандыртынган «Лунсин» компаниязы (Новосибирск хоорай), Томск хоорайда бүрүткеттинген швед компания Central Asia Gold AB контролюнда турар «Перспектива» КХЭ-ни тиилеп алган, олар 742,5 млн. рубльди саналдап турган. Лицензияның эге өртээн 270 млн. рубльге тодараткан.

Төлевилел кончуг нарын болуру-биле холбаштыр кыдаттар экология негелдезин шыңгыы сагыыр хүлээлгелиглер. Бүдүрүлге чедиишкинниг болурунга бүзүрелдиг болуп турар. Кызыл-Таштыгның казар байлаанда амгы үеде улуг хереглел негеттинип турар цинктиң болгаш коргулчуннуң улуг курлавыры бар болуп турар. «Лунсин» КХЭ-ниң ажыл-чорудулгазы Россияның талазынга улуг ажыктыг болуру билдингир, дугуржулга езугаар Россияның компанияларының ачы-дузазын олар ажыглаар, Тожу кожуунуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге киржир, ажылчын олуттарны организастаар, ооң иштинде тус черниң чурттакчыларын өөредири кирип турар.

Бистиң корр.

«Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожууну» муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралының № 165 ШИИТПИРИ

Мугур-Аксы суур *2006 чылдың май 12*

Мөңгүн-Тайга кожуунну Төлээлекчилер хуралының чаа чыыжының депутаттарының соңгулдаларын эрттирер чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының схемазын бадылаарының дугайында

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 18 чүүлүнүң 2 пунктузунга, «Тыва Республикада тус чер бот-башкарылгазының төлээлелге органнарының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 15 чүүлүнүң 2 пунктузунга дүүштүр Мөңгүн-Тайга кожуунну Төлээлекчилер хуралының **шиитпирлээни болза:**

1. Мөңгүн-Тайга кожуунну Төлээлекчилер хуралының чаа чыыжының депутаттарының соңгулдаларын эрттирер чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының схемазын болгаш ол схеманың чуруун бадылаар (1, 2, 3, 4).
2. Бо шиитпир ону албан чуруму-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

«Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожууну» муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Тондар Т.С.

«Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожууну» муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралының 2006 чылдың май 12-де № 165 шиитпири-биле бадылаан

«Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожууну» муниципалдыг районнуң девискээр соңгулда комиссиязының 2006 чылдың май 13-те № 1 шиитпири-биле бадылаан

«Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожууну» муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралының депутаттарының 17 мандатка соңгулдаларын эрттирер соңгулда округтарының СХЕМАЗЫ

Чурттакчы чоннуң саны 6125 кижи. Соңгукчулар саны 2884 кижи.

Соңгулда округунуң дугаары, ады	Соңгулда округунуң кызыгаарлары	Соңгулда округунуң турар чери, төвү	Соңгулда округунда соңгукчулар саны
1. **Тоолайлыг**	**Тоолайлыг сумунуң шупту девискээри:** кызыгаар заставазы, дараазында черлер: Чеди-Тей, Кургаг-Сай, Чолдак-Орук, Кодургай, Балбыргай, Доора-Хову, Кара-Хову, Бугалыг, Ажыг-Суг, Кашпал-Аксы, **Каргы**	Мугур-Аксы суур, Мугур кудумчузу, 2 кожуунну Культура бажыңы	179
2. **Мугур**	Саадак кудумчузу: саарзык талазы 1-19, саарзык эвес талазы 6-18; Эрик кудумчузу: с.т. 23-41, с-э.т. 24-32	Мугур-Аксы суур, Мугур куд. 2 кожуунну Культура бажыңы	161
3. **Аржаан**	Найырал куд. № 1-27; д/ч; Аэропорт куд., 1-14; Хунан-оол куд.: с-э.т. 2-4, 16-22; с.т. 1-17, 21-25; Эрик куд.: с-э.т. 2-22, 20а; с.т. 3-21	Мугур-Аксы суур, Мугур куд. 2 кожуннуң Культура бажыңы	177
4. **Шуугуур**	Кошкар-оол куд. С-э.т. 2-8; Тондар Салчак куд. С.т. 3-19, с-э.т. 2-10, 14-22; Саны-Шири куд. С.т. 1-17, с-э.т. 2-18, д.ч., 4а; Кыргыс Шөмбүл куд. С.т. 1-15, с-э.т. 2-16	Мугур-Аксы суур, Мугур куд. 2 кожуунну Культура бажыңы	181
5. **Саадак**	Саадак куд. С.т. 21-31, с.э.т. 20-30, 30а; Ак-Баштыг куд. С.т. 1-19, 19а, с.э.т. 2-16; Кула куд. С.т. 1-15, с.э.т. 6; Кошкар-оол куд. С.т. 5-7	Мугур-Аксы суур, Мугур куд. 2 кожуунну Культура бажыңы	173
6. **Малчын**	Тондар Салчак куд. С.т. 21-31, с-э.т. 26-42 Саны-Шири куд. С.т. 19-39, с-э.т. 20-40; Кыргыс Шөмбүл куд. С.т. 17-35	Мугур-Аксы суур, Мугур куд. 2 кожуунну Культура бажыңы	182
7.**Каргы**	Ветеринарная куд. С.т. 1-37, 25а, д/ч, с-э.т. 2-22, 2а; Кыргыс Шөмбүл куд. С-э.т.18-50	Мугур-Аксы суур, Мугур куд. 2 кожуун чагыргазының бажыңы	169
8. **Ак-Баштыг**	Салчак Тондар куд. С.т. 33-41; Коммунальная куд. 3-7; с-э.т. 4-12; Гагарин куд. С-э.т. 8-18, с.т. 1-11; Строительная куд. С.т. 1, Кошкар-оол куд. С-э.т. 10-22	Мугур-Аксы суур, Саны-Шири куд. 46 кожуун чагыргазының бажыңы	170
9. **Шуралгак**	Кула куд. С-э.т. 20-30, с.т. 17-23; Маадыр-оол куд. С.т. 11-25, с-э.т. 10-24; Кошкар-оол куд. С.т. 9-21	Мугур-Аксы суур, Саны-Шири куд. 46 кожуун чагыргазының бажыңы	168
10. **Меңги Чечээ**	Кула куд. С-э.т. 34-52, с.т. 25-61, д/ч, 25а; Коммунальная куд. С-э.т. 14-18; Кошкар-оол куд. С.т. 29-51; Артыш д.к. 15	Мугур-Аксы суур, Саны-Шири куд. 46 кожуун чагыргазының бажыңы	163
11. **Аян**	Строительная куд. С.т. 3-11, с-э.т. 2-8; Казылган куд. С.т. 1-7, с-э.т. 2-12; Артыш д.к. с.т. 1-11, с-э.т. 2-4	Мугур-Аксы суур, Саны-Шири куд. 46 кожуун чагыргазының бажыңы	154
12. **Казылган**	Кошкар-оол куд. С-э.т. 40-54; Артыш куд. С-э.т. 6-8; Бавуу куд. С.т. 3-11, с-э.т. 4-12; Саны-Шири куд. С.т. 61-75	Мугур-Аксы суур, Саны-Шири куд. 46 кожуун чагыргазының бажыңы	167
13. **Ооораш**	Саны-Шири куд. С-э.т. 46, 54, 60-64; Тыванын 40 чылы куд. С.т. 1-5, 13-17, с-э.т. 2-12, 8а, 2а, 4а, 6а, д/ч; Гагарин куд. с-э.т. 2-4; Ак-Баштыг, Оруктуг-Дыттыг-Хем, Серилиг-Дыттыг-Хем, Чолдак-Дыттыг-Хем, Кара-Өдек, Хадыңныг Дөргүн деп черлер	Мугур-Аксы суур, Саны-Шири куд. 46 кожуун чагыргазының бажыңы	165
14. **Каът-Хавак**	Мөген-Бүрен суур: Хорлуу куд. с-э.т. 2-12, с.т. 1-13; Дагылган куд. 1-11; Кошкар-оол куд. с-э.т. 8-18;	Мөген-Бүрен суур, Кечил куд. 4 суму чагыргазының бажыңы	167
15. **Кошкар-оол**	Мөген-Бүрен суур: Кошкар-оол куд. с-э.т. 2-6, 20-22, с.т. 1-27; Сүгү куд. с-э.т. 2-14, 2а; Кечил куд. с-э.т. 12-22, 19а, с.т. 3-19;	Мөген-Бүрен суур, Кечил куд.4 суму чагыргазының бажыңы	173
16. **Ак-Хөл**	Мөген-Бүрен суур: Сүгү куд. с.т. 1-9, 1а, 3а, 5а; Шыдыраа куд. с.т. 1-17, с-э.т. 2-20, 2а; Бай-Оваа куд с.т. 1-13 с-э.т. 2-16, 17-19, 2а; Кушкаш-Уялыг, Сарыг-Ой, Кызыл-Боом, Чиңге-Бут, Ак-Хол, Шынгылдырак, Оваа-Баары деп черлер	Мөген-Бүрен суур, Кечил куд. 4 суму чагыргазының бажыңы	167
17. **Шегетей**	Кечил куд. с.т. 21-27. 13а-25а; Чоргаар куд. с-э.т. 2-20, с.т. 1-11, 1а-3а; Кара-Белдир, Куу-Даг, Тоолайты, Ортаа-Шегетей, Мугур-Шегетей, Бора-Сүүр, Чарыс, Кара-Даг, Дыттыг-Арыг, Үстүү-Кужурлуг-Хову, Кужурлуг-Хову, Чарыс, Ыймааты, Чиңге-Сай, Даг-Дөзү, Тавыты, Ак-Чыраа, Аспаты	Мөген-Бүрен суур, Кечил куд. 4 суму чагыргазының бажыңы	168

Кызыл кожуун чагыргазының кичээнгейинге

ЧЕРБИЖЕ КӨРНҮР ҮЕ КЕЛГЕН

Кызыл кожуунну Черби суму чагыргазының даргазынга 2005 чылда Н.Н. Васильева соңгуткан. Сумунуң чурттакчылары дээди эртемниг башкы кижи чон-биле ажылдап билир, ажыл-агый айтырыгларын шиитпирлеп шыдаар дээш соңгуп алганнар. Даргавыс ажылдаа-ла беш ай ажып турар, бо үениң дургузунда сумунуң ажыл-чорудулгазынга чаартылгалар болбаан, харын-даа мурнунда турганындан баксырай берди.

Суурнуң эмнелгезиниң ачы-дузазы кайы-даа өгбүлеге херек. Ындыг чугула албан чери сөөлгү үеде шуут ажылдавастаан. Эмнелгениң машиналары чок, улус хуужудуп алгаш барган болуп турар. Аптека чүгле 12 шакка чедир ажылдаар болу берген. Ооң ажылдакчызы шөлээде деп чарлап каан. Кончуг чугула албан черлери мынчаар ажылдап турда, суму чагыргазының даргазы кандыг-даа хемчег албайн турары элдептиг. Чүгле ол эвес, Черби суурнуң өске-даа ажыл-агыйларының адырларында байдал шоолуг эвес. Кызыл хоорай-биле аргыжары безин сөөлгү үеде кончуг берге, нарын айтырыг болу берди. Сөөлгү үеде улустар амы-тынындан чарлып турар болу бергени чонну дүвүреткен. Кижи бодап көөрге, ону анаа-ла шиитпирлеп ап болур арга бар. Улуг-Хемниң (Бии-Хемниң) дожунуң кылынын хынап көргеш, кайылап машина кежип болурун тодарадып алыр, ону хынап турар, ол-ладыр. Мону база-ла суму чагыргазы шиитпирлээр ужурлуг болгай. Сугга дүшкен автобустуң чолаачызын шиидер деп турарынга удурланыр бис, чүге дээрге ында кандыг-даа буруу чок кижи-дир.

Мен Черби сумузунуң азы суурунуң амыдыралында четпестерге хамаарыштыр каш чижекти бижидим. Бо дээрге алды муң хире чурттакчылыг чер, оларның амыдырал-чурттагазы кайы хире болуп турарын өөренип көөрүн, боттуг дузаны чедирерин Кызыл кожуун чагыргазындан сумунуң чурттакчылары дилеп турар. Бистиң суурга келгеш, ажылывысты, амыдыралывысты таныжып көрүңер.

Мартаң-оол САЛЧАК,
Черби суурнуң чурттакчызы.

Бүгү-россияның көдээ ажыл-агый чизези 2006

АЛДЫНГАН МЕДЭЭЛЕР ХӨГЖҮЛДЕГЕ ЭРГЕЖОК ЧУГУЛА ХЕРЕК

2006 чылдың июль 1-25 хүннеринде республикага Бүгү-россияның көдээ ажыл-агый чизези болуп эртер. Амгы үеде чүү кылдынганыл база кандыг ажылдарны ам кылырыл деп айтырыгны «Шын» солуннуң корреспондентизи Тыва статтың удуртукчузунуң оралакчызы Сара Ламоченкога салган:

— Чизени республикага 300 ажыг чизечилер чорудар. Аңаа бир чыл чартык үениң дургузунда республика белеткенген. Чизе талазы-биле организастыг хемчеглерни эрттирген, регионнуң нормативтиг эрге-хоойлу баазазы долузу-биле тургустунган, ону организастаар айтырыглар талазы-биле ведомстволар аразының кады ажылдажылгазын чоруткан, муниципалдыг өөредилге черлериниң баштаар черлери-биле ажылдар шапкынчаан. Белеткел үезинде ажыл-агыйжы документилер даңзызының шүүштүрүлгезин, чизе ажылдакчыларының шилилгезин болгаш оларның өөредилгезин база чурттакчы чон ортузунга тайылбыр ажылдарын болгаш ажыл-агыйларның адрестерин чурумчудар талазы-биле ажылдарны чоруткан. Кол кичээнгейни даңзылар тургузарынче углаан болгаш, ол талазы-биле аңгы-аңгы ведомстволар-биле демнежип, ажылдарны чоруткан.

Көдээде чоннуң хууда дузалал ажыл-агыйларының даңзызын тургузарынга кол үндезин ажыл-агыйжы учет болур, ынчангаш ол талазы-биле шыңгыы ажылдарны кылган. Ынчангаш бөгүн ол ажылды доозулган деп чугаалап болур бис. Ооң мурнунда илереттинген бо-ла таваржы бээр четпестерни чайлаттывыс. Чамдык кожуннарга ажыл-агыйжы дептерлерни долдурарының кол негелделери күүсеттинмейн турганын чугаалап каарга-ла четчир: дугаарлаашкын чок, көктевээн, чагырга даргазының шынзыткан бадыткалы чок болгаш тус-тус кижилерниң агар саннарының медээлери дээш харыысалгалыг удуртукчуларның аттары салдынмаан. Черниң шөлүнүң талазы-биле медээлерни бердинген бланкыда хемчээлди барымдаалавайн долдурган база черни чүү дээш алганының, аңаа эргезиниң медээлерин биживээн таварылгалар бар. Ажыл-агыйжы учет дептерин чорудары чүгле статистиктиг сорулгаларга херектиг эвес дээрзин сагындырып каары кончуг чугула. Тус-тус кижилерниң агар саннарындан алдынган медээлер дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринге эргежок чугула херектиг, оларга чээли тыпсырынга дээн чижектиг.

Карталарны кылырының болгаш оларны хоолгалап көвүдедириниң талазы-биле улуг ажылдар чоруттунган.

— Чизечилерниң ажылдап чоруп турар үезинде оларның айыыл чок чоруун хандырарының талазы-биле байдал кандыгыл? Чизе документилери чамдык ындыг ак сеткилдиг эвес улустуң холунче кире бербес бе?

— Чизе ажылдакчыларының айыыл чок чоруун хандырарынга болгаш көдээ ажыл-агыйның чизе документациязының кадагалалынга эң-не шыңгыы кичээнгей салдынган. Росстат РФ-тиң ИХЯ-зы-биле кады демнежип ажылдаарының план-хемчеглерин ажылдап кылган. Ук ажылды чер-черлерде иштики херектер эргелелдери чорудар. Тыванның бүгү кожуннарында чизе документациязын болгаш ажылдаар өрээлдерниң камгалалын хандырар хемчеглерни баш бурунгаар чоруткан.

—Тараачыннның азы хоорайда садчының бажыңынга тодаргайы-биле кым келирил?

—Көдээ ажыл-агый чизезин чедиишкинниг эрттирери чизечилерниң профессионал белеткелинден дорт хамааржыр. Ам колдуунда чизечилерниң кол болгаш курлавыр составы тургустунган. 10 кижилиг 3 дүүштүрүкчү чер-черлерде ажылдап эгелей берген. Ам арткан үеде курлавыр составты кииришкин 340 санныг чизечилерниң өөредилгези эгелээн, ону ийи чадага чорудар: июнь 19-та чайын ажылдаар чизечилер өөренип эгелээн, а күзүн ажылдаарлары август айда өөредилге эртер. Оларга дуза кылдыр Росстат кайгамчык онза дээштиг өөредилге программазын тургускан.

Бистиң корр.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ ЧИЗЕЗИНИҢ ТӨӨГҮЗҮ БОЛГАШ ЧАА-ХӨЛ КОЖУУНДА АҢАА БЕЛЕТКЕЛ

Россияга көдээ ажыл-агый чизези 1920 чылда, а Тывага 1931 чылда болган. Ынчан тывалар колдуунда көшкүн амыдыралдыг, мал ажылы болгаш аңныыр тывыш-биле харылзаалыг, чер ажылын шоолуг-ла сайзыратпаан турган. Чизе чорудулгазынга хөй санныг аңчы артельдер улуг дузаны чедирген.

Феодал байларның тергиделиниң үези төнүп турза-даа, оларга хөй хөлечиктер бактаап турган. Олар бай ээлериниден аът, инек, дериг-херексел, боо база өскедаа үүлдерни ачылап ап, күзүн аңнаар үе төнгенде, азы бир чыл болганда, ажыглааны дээш молдурга, бызаа азы диин, киш кештери-биле немей төлеп санажып турган. Ындыг байдалдарга турган улустуң социал хамаарылга байдалын, төрел, өг-бүле харылзаазын тодарадыры берге болган. Ол чизеден каш сан-түң: сиген кезер машина — 284, аът тергези — 391, боо — 8498, сүт тыртар машина — 567, кидис өг — 12899. Чеже андазын, ая, илиир, аргамчы база саржаг дээш, өске-даа үүлдерни тодараткан. Чеже тонна сүт саап турганы билдинмээн. Чээрби хире гектар шөл ажыглалга турган.

Тывага 1931 чылда чизениң кол көргүзүглерин 2005 чыл-биле деңней көргүзерге мындыг: бода мал — 168205 (98000), шээр мал — 821628 (718000), чылгы — 105265 (26000), иви — 10415 (1678), кижи саны — 82183 (310900). Ол үеде шупту мал бажының саны — 1108625. Ол малды ынчангы кижи санынга үлээрге, бир кижиге 13,5 мал азы 10 кижи кежигүннүг өг-бүлеге 135 баш мал онаажып турган, бай-ла турган аа!?

ЭРГЕ-ХООЙЛУ БОЛГАШ УДУРТУЛГА СААВЫРЛАРЫ

Бүгү-россияга көдээ ажыл-агый чизезиниң дугайында № 108 Федералдыг хоойлу эрткен чылын июль 21-де үнген. Тыва Республиканың Чазаа 2005 чылда № 656 доктаал үндүрген, аңаа үндезилээш, Чаа-Хөл кожуун чагыргазы көдээ ажыл-агый чизезинге белеткенир болгаш эрттирер база организастыг айтырыглар шиитпирлээринге кожуунга 13 кижи, а сумуларга 5-6 кижи кежигүннүг ажылчын комиссияларны эрткен чылын августа тургускулаан. Кожуун комиссиязының даргазынга кожуун баштыңының улус ажыл-агый хандырылгазының талазы-биле оралакчызы Сергей Самын-оолович Ондарны томуйлаан. Комиссиялар тускай саавырлыг, дөзевилеп ажылдап кылган план-хемчеглерлиг болгаш эрткен чылдың август айдан эгелеп ажылдап эгелээн.

Республика девискээринге чизени ТР-ниң Күрүне статистиказының федералдыг албаны удуртуп башкарар. Ынчангаш Чаа-Хөл кожууннуң статистиказында штаттан дашкаар чизе килдизин ажыткан, төлээзи Чойгана Доржуевна Монгуш, экономизи Амир Кара-оолович Сат олар иелээ чизе чорудулгазын дорт харыылап күүседир, а ниити удуртулга кожуунда статистика эргелелиниң даргазы Юлия Юлийевна Опайга хамааржыр.

КОЛ СОРУЛГАЗЫ

Чуртта чижилгелиг рынок уржуундан, ылаңгыя көдээ ажыл-агыйда байдал шуут өскерилген. Колхоз, совхозтуң ишчилери ажыл чок арткан. Амгы үеде колдуунда арат-фермер, эштежилге бүдүрүлгелери, хууда мал, чер ажыл-агыйы сайзырап эгелээн. Дузалал ажыл-агыйын хөгжүдери — кижилерниң амыдыраарының кол үндезини болган. Бо хүнде эът, тараа дээш, өске-даа продукцияны бүдүрген, сайгарган отчеду чок ажылдап турар бүдүрүлгелер хөй, ооң үндүрүүн күрүне-даа негевес. Эрги совет бүдүрүлге үезинде көдээниң өнчүзү күрүнении турда, отчет-учет тергиин эки турган, амгы өнчү каш янзы апарган, отчеду чок, сан-түң билдинмес. Көдээ ишчилериниң бүдүрүлгезиниң 83 хуузу амгы үеде хуу өнчүден кирип турар. Ооң-биле кады бүдүрген тараа, эът, дүк дээш, өске-даа продукция чогуур өртекке сайгартынмастаан, а бир талазында чиг эт чедишпестээнинден даштыкыдан аъш-чем база негеттинип турар.

Көдээ амыдыралды экижидерде, өске үндезин өскерилгелер кылырда чаа сан-түң херек.

Көдээни хөгжүдери-биле Россияның Чазаа, Президент Владимир Путин 2006 чылда 14 млрд. рубль аңгылап берген, 2007 чылда база ынча түңнүг акша көрдүнген. Ол хөй акшаны кандыг хевирлиг, кайнаар ажыглаарыл? Улуг-бичии көдээ ажыл-агыйжы бүдүрүкчүлерже, арат-фермер ажыл-агыйларынче бе азы дузалал ажыл-агый хөгжүдеринче үндүрер бе, машина-техника садып алырынга кезик-чамдыын чарыгдаар бе? Кандыг бүдүрүлгелерге азы кымнарга акша эң чугулал, эң эки түңнелдерни кымнар берип болурул?

Чизениң политиктиг, экономиктиг, социал сорулгазы – шын сан-түңнү үндүргеш, ону ханы өөренип көргеш, көдээ ажыл-агыйны чаа орукче киирип, хөгжүүрүн магадылаары. Көдээни хөгжүдер, үндезин өскерилгелер чорудар стратегтиг эде таарыштырылгага, угланыышкынга, чоокку тактиктиг планга, социал байдалды экижидерде чаа саннар, чаа программалар херек.

БЕЛЕТКЕЛ АЖЫЛДАРЫ

Кожуунда күрүнениң статистика эргелели, чизе килдизи болгаш суму чагыргалары, чер комитеди бир дем-биле ажылдап, чизе номнарын четчелеп ылавылаан, чер ажыглакчыларының, улуг-биче бүдүрүлгелерниң болгаш арат-фермерлерниң даңзызын тургускан. Сумулар девискээрлериниң, суурларның схема-карталарын, малчын коданнарже орук угланыышкыннарын чураан.

Көдээ ажыл-агый килдизи биле суму чагыргазының зоотехниктери бүгү мал бажының баштайгы чижек санаашкыннарын чоруткан. Бо чизе кончуг солун болзажок, элээн берге. Ылавылалдыг белеткел, эге сан-түңнер турза чугула. Кожуунда чизе комиссиялары удаа-дараа чыглып, чедер-четпестерни сайгарып, ажылдап кылган хемчеглерни боттандырар дээш шуптузун хыналдага ап келген.

Чон чыыштарынга, улуг-бичии хуралдарга, чыыштарга, албан организацияларга кожуунда чизе төлээлери, кожуун, суму удуртукчулары, депутаттар чизе дугайында тайылбыр-дыңнадыгларны доктаамал кылып келген. Чизе дугайында парлаан хуудус-бижилгелерни чон хөй чыглыр черлерге азып, көскү агитацияның тускай стендилерин дерип кылгылаан, чаа информациялар-биле удаа-дараа чаартып келген.

Тывастат албанының удуртулгазы кожуунга, статистика эргелелинге болгаш сумуларга боттуг дузаны чедирип келген, ооң төлээлери май 17-де келгеш, сумуларны кезип, белеткелди хынаан, чизе номнарын ылавылаан, доктаал-саавырлар-биле таныжып, чедир кылдынмаан ажылдарга сүмелерни берген.

Эрткен күзүн болгаш бо чылдың эгезинде кожстат биле көдээ ажыл-агый килдизиниң аразында сан-түңде мал бажының карышкактарын дүүштүрүп хынаан. Май 29-та кожуун чагыргазының коллегиязынга «Кожуунга көдээ ажыл-агый чизезинге белеткелдер болгаш ону эрттирери» деп айтырыгны бүгү талалыг сайгарып чугаалашкан. Кожстат даргазы Ю.Ю.Опай, чизе килдизиниң төлээзи Ч.Д.Монгуш база кожуун чагырга даргазының оралакчызы С.С.Ондар олар дыңнадыгларны кылган. Сумуларда чизеге белеткелдер дугайын суму даргалары чугаалаан.

Белеткел ажылдары колдуунда адакталган, ам үүгле тускай өөредилге эртип алган чизечилерден, оларның бедик мергежилдиинден, чизе хуудустарын шын долдурганындан чизениң эки түңнелдери хамааржыр.

Май 31-ден июнь 3-ке чедир арат-фермер ажыл-агыйларының удуртукчулары болгаш хууда дузалал ажыл-агыйын сайзырадып чоруур кезек өг-бүлелер база чон киришкен көдээ ажыл-агый чизезинге тураскааткан тайылбыр-дыңнадыгларлыг, оюн-тоглаалыг, шаңнал-призтерлиг дыштанылга кежээлерин суур бүрүзүнге, суму удуртукчулары, клуб ажылдакчылары, кожстат болгаш чизе килдизи бедик деңнелдерге организастап эрттиргилээн. Чизе айтырыынга чон сонуургалдыг киржип, ылаңгыя черге хамаарылга дугайында хөй айтырыгларны көдүрген. Суму чагыргаларының күсели-биле суму бүрүзүнге чизе кежээзинге киришкен көдээ ажыл-агый бүдүрүкчүлериниң 3-5 хире удуртукчузунга база дузалал ажыл-агыйын сайзырадып чоруур 6-10 хире өг-бүлелерге аъш-чем бараннары болгаш өртектиг белектерни байырлыг байдалга тывыскан. Викториналар тыварынга келген чон шупту идепкейлиг киржип, хөй кезии бичии призшаңналдарны алгылаан.

ТҮҢНЕЛ СӨС ОРНУНГА

Чизе хоойлузунда айытканы езугаар көдээ дузалал ажыл-агыйы туткан албан организациялардан эгелээш, улуг-биче көдээ ажыл-агый бүдүрүкчүлери, арат-фермерлер, черге хамаарылгалыг бүгү хевириниң аренда алыкчылары болгаш одарлар, тараа, картофель шөлдериниң ээлери, ийи-чаңгыс-даа инек, мал, дагаа тудуп турар улус чизеге ыяап-ла киржир, ол ышкаш каш тонна тараа, эът бүдүргенин, сайгарганын, курлавырын, кандыг дериг-херексел, трактор, машина бодунда барын июль 1-ден 25-ке чедир чоруттунар чизениң чизечилеринге анчыгзынмайн, салган айтырыгларынга шын харыыларны бээр хүлээлгелиг.

Сайзыраңгай даштыкы күрүнелерде мындыг чизени удаа-дараа чорудуп турар, долу эвес азы меге харыы берген, киришпээн улусту улуг түңнүг акшага торгаар, ынчалзажок ындыг таварылгалар эвээш.

Амгы чоруттунар чизе өске чизелерге деңнээрге нарын, айтыыглары хөй, улуг харыысалга херек.

Кандыг-даа чизеге хөй чарыгдал негеттинер. Россияда 140 млн., Тывада 310 муң ажыг чоннуг өг-бүлелерни шуптузун кезиир. Автомашина барып шыдавас черлерже аъттыг, чадаг чедер, хем-суг ындында черлерже хемелеп чедер азы вертолет-биле ужударындан эгелээш, чизечилериниң шалың төлевири дээш, өске-даа чарыгдал хөй болгай. Ынчангаш чарыгдал хилис барбазын бодап, удуртукчулар болгаш өг-бүле бүрүзү чизеге эң идепкейлиг киржири күзенчиг. Чизе чорудулгазы чонга күрүне ужур-дузалыг улуг харыысалга онаап турарын ожаап көөрү чугула. Чизеден алдынган медээлер үндүрүг инспекциязынга, чер комитединге азы суму чагыргазынга хамаарылга чок. Ынчангаш чизениң бүгү айтырыгларынга ак сеткилдиг, шын харыыларны бээри кончуг чугула.

Дегут ДЕМЧИК.

Чаа-Хөл кожуун.

Тыва Республикада бүрүткеттинген шажын-чүдүлге каттыжыышкыннарының бүрүткелиниң болгаш оларның ажыл-чорудулгазын хыналдага алырының дугайында

Тыва Республикада шажын-чүдүлге каттыжыышкыннарының бүрүткели болгаш оларның ажыл-чорудулгазының хыналдазын Федералдыг бүрүткел албанының Тыва Республикада эргелели Россия Федерациязының субъектилериниң Федералдыг бүрүткел албанының девискээр органнарының дугайында Ниити чурумунга дүүштүр, Юстиция яамызының 03.12.2004 чылдың №183 дужаалы езугаар чорудуп турар (моон соңгаар — Эргелел).

Шажын-чүдүлге каттыжыышкыннарының ажыл-чорудулгазы амгы үеде 1997 чылдың сентябрь 26-ның № 125 «Чүдүүр-чүдүвезиниң хостуу болгаш шажын-чүдүлге каттыжыышкыннарының дугайында» Федералдыг хоойлу езугаар чоруттунуп турар. Ол хоойлу кижиниң эргелериниң, хамаатының чүдүүр-чүдүвезиниң болгаш шажын-чүдүлгениң хостуунуң база шажын-чүдүлге каттыжыышкыннарының эрге-хоойлу дүрүмнериниң аразында хоойлу-дүрүм хамаарылгазын өйлеп турар РФ-тиң кол эрге-хоойлу актыларының бирээзи болур.

Күрүне бүрүткелиниң органнары шажын-чүдүлге организацияларын база ооң уставында кирип турар өскерилгелер болгаш немелделерни бүрүткээриниң, а ол ышкаш шажын-чүдүлге организацияларын дүжүреринiң дугайында билдириишкиннерни ук хоойлу езугаар көрүп турар. Ооң түңнели-биле күрүне бүрүткелин эрттирер-эрттирбезиниң шиитпири хүлээп алдынар.

Үстүнде айыттынган хоойлунуң 25 үүлүнүң 2 кезээ-биле шажын-чүдүлге организациязының күрүне бүрүткелиниң шиитпирин үндүрген орган шажын-чүдүлге организациязының уставында айыттынганы езугаар сорулгаларын болгаш ажыл-чорудулгазының чурумун сагып турарын хыналдага алыр ужурлуг. Шажын-чүдүлге организацияларының ажыл-чорудулгазының хыналдазы Россия Федерациязының Конституциязын, амгы хоойлужудулганы хажыт чокка сагыырын чедип алыр сорулга-биле база шажын-чүдүлге организацияларының ажыл-чорудулгазында эрге-хоойлуга удур үүлдерни болдурбас болгаш ону баш удур сагындырар сорулга-биле чоруттунуп турар.

Шажын-чүдүлге организацияларының сорулгалары болгаш ажыл-чорудулгазының чурумун хыналдага ап тура, организацияның херек кырында кылып чорудуп турар ажылы документилеринге дүгжүп турарын, хоруглуг, ооң иштинде экстремисчи ажыл-чорудулганы болдурбазын, организацияны удуртурунуң болгаш ооң тургузуунуң дугайында уставтың чурумунуң сагылгазын, удуртукчу органнарның ажыл-чорудулгазын, хүлээп алдынып турар шиитпирлериниң бүрүн эргелиин, Чаңгыс аай күрүне реестринче кирип турар медеглелдерде өскерлиишкиннер дугайында дыңнадыгларны үе-шаанда Эргелелге киирерин, ажыл-чорудулгазын уламчылаарының медеглелдерин Хоойлуда көрдүнгени езугаар чыл санында киирип турарын онза кичээнгейге алыр.

2006 чылдың июнь 1-ниң байдалы-биле алыр болза, Эргелелдиң даңзызында 45 шажын-чүдүлге организациязы туруп турар.

2005 чылдың ажыл планы езугаар 35 шажын-чүдүлге организациязының ажыл-чорудулгазының хыналдазы чоруттунган. Ооң түңнелинде 22 шажын-чүдүлге организацияларының ажыл-чорудулгазында четпестерни болгаш хажыдыышкыннарны (ылаңгыя организацияның медеглелдери өскерилгениниң дугайында үе-шаанда дыңнатпааны, ол ышкаш уставта көрдүнгени езугаар алырга, чурум хажыдыышкынынга хамааржыр удуртукчу органнарның хуралдар хуусааларын сагывазы, бүрүн эргелерин хажытканы дээш, оон-даа өске) эдериниң дугайында негелде-бижиктерни чоруткан.

Хыналдаларның түңнелдерин тайылбыр хевирлиг кылдыр долдургаш, бүрүткел херээнге кожар. Хыналда үезинде боттарының уставында азы амгы күштүг болуп турар хоойлужудулгада хажыдыышкыннар илереттингенде, бүрүткел органы шажын-чүдүлге организациязының удуртукчу органнарынга оларның хажыдыышкыннарының болгаш ону эдип алырының дугайында дыңнадыгны кылыр азы шажын-чүдүлге организациязынче бижимел сагындырыгны чорудар.

Хажыдыышкыннар административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкининге хамаарышканда, ол дугайында дыңнадыгны болгаш хыналданың материалдарын административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкиннерин сайгарар органнарже чорудар. А бир эвес кем-херек үүлгедииниң барымдаалары бар болза, материалдарны прокуратураже чорудар.

Шажын-чүдүлге организациязы бодунуң уставында көрдүнмээн ажыл-чорудулганы уламчылаан база ийиден хөй катап бижимел хевирниң сагындырыгларын алган соонда, бүрүткел органы судче ук шажын-чүдүлге организациязын дүжүреринiң дугайында билдириишкинни киирер.

Россия Федерациязында «Чүдүүр-чүдүвезиниң хостуу болгаш шажын-чүдүлге каттыжыышкыннарының дугайында» №125 Федералдыг хоойлунуң 3-кү үүлүнүң 1 кезээнге дүүштүр кайы шажынга чүдүүрү, чүдүүр-чүдүвезиниң база шуут чүдүвезиниң хостуун магадылаан.

РФ-тиң хамаатылары база РФ-тиң девискээринде доктаамал болгаш хоойлуга дүүштүр чурттап турар өске-даа кижилерниң кады чүдүп тейлээр болгаш ол чүдүлгени тарадыр сорулга-биле тургусканы эки тура каттыжыышкыны РФ-тиң шажын-чүдүлге каттыжыышкыннарынче кирип турар. Олар мөргүл болгаш шажын-чүдүлгениң өске-даа езулалдарын чорудуп, боттарының өөреникчилерин шажынчы кижизидилге-биле өөредип турар болгаш шажын дугайында өөредиглерни дамчыдып турар.

Шажын-чүдүлге организациялары РФ-тиң хоойлужудулгазы-биле чөрүшкек эвес боттарының иштики дүрүмнеринге дүүштүр ажыл-чорудулгазын чорудуп турар.

Үстүнде айыттынган Федералдыг хоойлунуң 16 үүлүнүң 2 кезээнге дүүштүр мөргүл болгаш өске-даа шажын-чүдүлге езулалдары чүдүлге черлери болгаш аңаа хамаарылгалыг девискээрлерде, шажын-чүдүлге организацияларының девискээрлеринде, чок болган кижини ажаап хөөржүдер азы өрттедип орнукшудар черлерде, а ол ышкаш чуртталга бажыңнарында шаптык чокка эртип турар.

Сергей НАМАЖАП,
Федералдыг бүрүткел албанының ТР-де Эргелелиниң кол специализи.

Өрттен артпас

ЧАЙ ХАЛАП-БИЛЕ ЭГЕЛЭЭН

2006 чылдың июнь 1-6 хүннеринде республикага 9 өрт болган, аңаа 3 кижи амы-тынындан чарылган, ооң иштинде 1 бичии оол, 2 кижи бертик-межел болган, оларның бирээзи бичии уруг. Өрттерниң өскээн кол чылдагааны – отбиле оваарымча чогу. Июнь айның эге хүннериниң анализи өрттерниң 2,3 катап өскенин көргүскен.

Дежурный-диспетчер албанының чаңгыс аай пультузунга 2006 чылдың июнь 1-ден 2-же дүнезинде 01 шак 39 минута турда Рабочая, 355 дугаарлыг бажың өрттенип турарының дугайында медээ келген. Өрт дугайында дыңнадыгны эртип чыткан такси чолаачызы көрүп кааш кылган. Ынаар 9 кижилиг хууда составты, «АЦ-40» деп 3 дайынчы автомашинаны, Кызыл хоорайның №1 өрттен камгалал кезээниң (ӨКК) газ-ыш камгалал албанының (ГЫКА) бир звенозун чоруткан. Өртчүлер чеде бергенде, бажың чалбыраштарып хып турган. Өрттү өөрүп, соңгаларда демир хана-карактарны болгаш эжикти үреп тургаш, өртчүлер бажыңдан 3 кижини ужулган: 7-8 хар үезинде бичии уруг, эр кижи болгаш херээжен кижиниң өлүг мөчүзү. Республика эмнелгезиниң токсикология салбырынче чедирген Ш.Салчак мөчээн. Бичии уруг 1-2-ги чаданың өрттеңнерин алган, ону республика эмнелгезиниң өрттең улус эмнээр салбырынче чедирген. Өрттүң ниити кыпкан шөлү 40 дөрбелчин метр. Ооң хып үнген чылдагаанын, буруулуг кижини болгаш материалдыг когаралды тодарадып турар.

2006 чылдың июнь 6-да кежээ, 21 шак 13 минута турда, Калинин кудумчузунда 5 каът 20 дугаарлыг бажыңның 19 дугаарлыг квартиразы өрттенип турарының дугайында дыңнадыгны өрт албаны алган. Өрт болган черже хүн чурумунга дүүштүр Кызыл хоорайның ӨКК-1-ниң 9 дайынчылыг хуу составын, 2 автоцистернаны, 1 авточаданы болгаш ГЫКА-ның бир звенозун чоруткан. Өртчүлер барганда, бажыңның залындан ажык от, а кухня соңгазындан кара ыш дүргектелип үнүп турган. Ук квартирага аалчы бооп келген кыргана квартирада бичии оол бар деп чугаалаан. Бүгү соңгаларны демир хана-карактар-биле дуглааны квартираже киреринге шаптыкты болдурган. 21 шак 24 минута турда, ГЫКА-ның звенозунуң дайынчылары: иштики албанның прапорщиги Р.Б-К.Саяты, иштики албанның анаа дайынчызы Е.А.Күжүгет болгаш иштики албанның прапорщиги И.И. Мишин ажык эжик таварып квартираже киргеш, удуур өрээлде комод болгаш орун аразындан 5-6 хар үезинде бичии оолду тып үндүргеш, дүрген дуза эмчилеринге дамчыткан. Квартира иштин ыш болгаш бедик температура хөме ала берген, залда чымчак эт-сеп болгаш электрилиг аппаратура өрттенип турган. А 21 шак 45 минута турда, дүрген дуза эмчилери 2000 чылда төрүттүнген Никита Сергеевич Поздняковтуң чок апарганын демдеглээн. Өлүмнүң чылдагааны – угарлыг газка хораннаныышкын. Өрттүң ниити шөлү 35 дөрбелчин метр болган, ооң чылдагаанын, буруулуг кижини болгаш материалдыг когаралды тодарадып турар.

Бо ийи таварылгада когараан улусту камгалап алырынга соңгаларда демир хана-карактар өртчүлерге шаптараазыннарны тургусканын сагындырып каалы. Рабочая, 355 дугаарлыг бажыңдан камгалаан уругнуң дириг артканы аас-кежик-тир. Бир эвес өртчүлер соңгада хана-карактар үрээринге үе чарыгдаваан болза, уруг ындыг аар өрттеңнер албайн баар чадавас турган деп даап бодап болур. А ийиги таварылгада 5 харлыг оолду ада-иези чаасканандырзын бажыңынга каапканы илдең.

Хүндүлүг хамаатылар! Тыва Республиканың Хамааты камгалалы болгаш ОБЯ-ның агентилели от-биле оваарымчалыг болурун, өртке айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагыырын силерден идегеп, дилеп тур.

* * *

Бо чылдың июнь айның 1-ден 16-га чедир республиканың девискээринге болган өрттерден 5 кижи мөчээн (ооң иштинде 1 бичии оол), 2 кижи бертинген (ооң иштинде 1 бичии уруг). Материалдыг когаралдың ниити түңү 37500 рубль.

Бо өрттерниң өөскүп үнүп турарын тодарадырга, от-биле оваарымча чок чоруктан 6 таварылга база электри дериг-херекселдерин салыр болгаш ажыглаар чурумун хажытканындан 1 таварылга болган.

Чижек кылдыр алыр болза, июнь 15-тиң кежээзинде Томатная кудумчузунда, 28 дугаарлыг бажыңга өрт болган. Ооң түңнелинде бажың бүрүнү-биле өрттенген. Өрт камгалал кезээниң ажылдакчызы Ш.Р. Сат ийи орун аразында кижи мөчүзүн эскерип каан. Ол кижини дача ээзи И.И. Скромных деп каразып турар, ынчалзадаа ам-даа тодарадып турар.

Ынчангаш, хүндүлүг чонувус, черле от-көс-биле оваарымчалыг болуп, электри дериг-херекселдерин, газты дүрүм езугаар ажыглап, өрттүң айыыл чок чоруунуң дүрүмнерин сагыңар. Бичии уругларны хайгаарал чокка арттырбаңар, көскү черлерге от болгаш отка айыылдыг үүлдер салбаңар.

ТЕРЕК ХӨВЕҢИ – ЧЫЛДАГААННАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

Кижи бүрүзүнүң эң манаары – чайгы дыштанылга болгаш шөлээ үези келген. Уруглар чылыг хүнге ойнап, эштип, мага хандыр дыштанырлар.

Ынчалза-даа бо үениң четпес талалары база бар. Чамдык кижилерни бо хүннерде көвүдей бээр терек хөвеңи муңгарадып турар. Чүге дизе, терек хөвеңи тыныш аарыгларлыг болгаш аңаа аллергиялыг улустуң кадыкшыл байдалын баксырадып, хоочураан аарыгларны чидиглендирер.

Оон аңгыда терек хөвеңи өрттүң база бир өөскүп үнер чылдагааны болур. Ынчангаш Кызыл хоорайның өрт камгалалының 1 дугаарлыг отряды «Терек хөвеңи — 2006» доктаалды хүлээп алган. Бадылаттынган план езугаар Кызыл хоорайның девискээринде кезек районнар болгаш кудумчуларда терек хөвеңинге удур профилактиктиг хемчеглерни чорудуп эгелээн. Чижээлээрге, национал паркта болгаш кеш заводунуң девискээринде кудумчуларда кургаг сиген аразында, ыяш херимнер болгаш тудуглар кыдыын дургаар чыылган терек хөвеңин суг-биле чаштырар ажылдарны чоруда берген. Оон аңгыда чон аразында тайылбыр ажылын чорудуп, профилактиктиг хемчеглер талазы-биле чугааларны кылып турар.

Черде чаптылган «ак хөвең» ылаңгыя бичии уругларның кичээнгейин кончуг хаара тудар. Черде кезек-кезек бөкперлештир чыылган «чайгы хоюг харны» карак чивеш аразында от канчаар чылгаптарын олар кончуг көрүксээр. Ындыг күзелдерден төрүттүнген ондактыг оюннардан база душ болуп өжүртүнмээн сереңги азы таакпыдан дары ышкаш кыпкан хөвең улуг өрт үндүрүп болур. Ол дугайын биичиилер-даа, улуг-даа улус билген турар ужурлуг.

Чайгы үеде уруглар колдуунда ада-иезиниң хайгааралы чокка даштыгаа хүнзеп, бажыңнарынгадаа боттары артып каап турар болгай. Ынчангаш кижи бүрүзүнүң өрт айыылынга удур кол сагып чоруур дүрүмү — от-көс-биле кайы хамаанчок ойнап, кургаг оътсигенни, терек хөвеңин өрттедип болбас. Кижи бүрүзү өртке удур херекке харыысалгалыг болуп, уругларын хайгаарал чокка арттырбайн, өрт үнген таварылгада ол-ла дораан өрт камгалалының «01» дугаарлыг телефонунче долгаар ужурлуг.

С.ШОЙЗАТ,
ТР-ниң ХК болгаш ОБ агентилелиниң медээлер болгаш ниитилел-биле харылзаа тудар бөлүктүң кол специализи.

ОВААРЫМЧА ЧОГУВУСТАН ӨӨСКҮВҮШААН

Тыва Республиканың девискээринге 2006 чылдың июнь 12-18 хүннеринде 10 санныг өрт бүрүткеттинген. Баш удур санаашкыннар-биле өрттүң чедирген когаралы 4,1 муң рубль болган.

Өртке бир кижи өлген, оон бертинген улус демдеглеттинмээн.

Өрттерниң болган черлери: чурттал бажыңнарынга – 8, бүдүрүлгениң албан бажыңынга – 1, өске-даа оран-сава черлеринге – 1.

Өрттерниң өөскүп үнүп турар чылдагаанары: өш-биле өрттеткен – 1, от-биле оваарымча чогундан – 4, чылыдылга херекселдерин тургузар болгаш ажыглаар дүрүмнерни хажытканындан – 1, дуңзаалаар ажыл үезинде өртке удур айыыл чок чоруктуң дүрүмүн хажытканындан – 1. 3 өрттүң чылдагаанын тодарадып турар.

Буруулуг кижилер: бажың, квартира ээлери — 3, ажылчын –1, өске-даа кижилер –1, 5 өрттү тодарадып турар.

Июнь 12-де Кызыл кожуунуң Кур-Чер суурнуң Рабочая кудумчузунуң, №7 бажыңында муниципалдыг эмнелге чери өрттенген. Өрт болган черден өрт кезээнге чедир чер аразы ырак, 65 км. Баштайгы өрт кезээ хай-халап болган черге кээрге, өрттүң тарап чоруурун доктаадыпкан турган.

Бо өрттүң уржуундан ординаторская өрээлиниң дээвиири, өрээлдер аразының ханазы, эт-сеп өрттенип калган. Өрттен когараан кижи чок. Өрттүң өөскээн чылдагаанын, буруулуг кижини болгаш когаралды тодарадып турар.

Д.ПОТЫЛИЦЫН.

Кызыл хоорай судунуң 2006 чылдың май 23-те шиитпири-биле «Шын» солунга 2004 чылдың октябрь 21-де үнген «Хоозураан сеткил-сагыш (азы чогаалчының бажы канчап тений бергенил?)» деп үүлде «Школага багай өөренип турган-дыр», «Бо публицистика чыттыг номчугажында Тыва Республиканың баштайгы Президентизи Шериг-оол Ооржакты бактаанының чылдагааны...» деп медээлер шынга дүүшпес болгаш Ховалыг Маадыр-оол Бартыштаановичиниң мөзү-бүдүжүн, төлептиг чоруун болгаш ажыл-херекчи ат-алдарын баксырадып турар деп санаанын дыңнаттывыс.

Июнь 22–Сактыышкынның болгаш качыгдалдың хүнү

ЧОННУҢ КАЙГАМЧЫК МААДЫРЛЫГ ЧОРУУ

1941 чылдың июнь 22-де даң адып орда, фашистиг Германияның аг-шериниң 170 ажыг дивизиязы Совет Эвилелиниң барыын кызыгаарын оор езу-биле чаза таварып киргеш, чурттуң дыка хөй хоорайларын, суурларын бомбалап, хан төгүүшкүннүг кончуг аар-берге дайынны эгелээн. Фашистерниң кол эвилелчилериниң бирээзи— империалистиг Япония квантун шериин ССРЭ-ниң чөөн кызыгаарынга мөөңнеп алгаш, Совет Эвилелинче халдап кирерінге белен турган. Ынчангаш ССРЭ-ниң кырынга кончуг улуг айыыл диргелип келген.

Фашистиг Германияның оор езу-биле араатанзыг халдаашкынынга удур Совет Эвилелиниң хөй национал улустары бир демниг, чаңгыс эп-сеткилдиг көдүрлүп үнген. Совет улустуң 1941-1945 чылдарда немец эжелекчилерге удур чоруткан дошкун демисели бистиң чуртувустуң төөгүзүнге кажан-даа турбаан кончуг аар болгаш хөй хан төгүүшкүннүг улуг дайын болган. Дайынның эгезинде хөйге билдингир чылдагааннарның уржуундан түр үеде Ада-чурт бергедээшкиннерге таварышкан, ынчангаш дыка хөй девискээрлерни, хоорайларны, суурларны, бүдүрүлгелерни дайзын эжелеп алгаш, шуптузун үрегдээш, улус ажылагыйынга улуг когаралды чедирген. Түр эжелеттирген хоорайларның, суурларның чурттакчыларын фашистер дерзии-биле аажылап, өлүрүп, туралаан-на үүлгедиглерин кылып турган. Бо бүгүнүң түңнелинде чон кончуг бергелерге таварышкан.

Совет Эвилелиниң хөй национал ажылчы чоннары дайынның берге чылдарында Ада-чуртун камгалаар дээш эрес-шудургу, амы-тынын харамнанмайн тулчуп турганнар. Совет дайынчылар, партизаннар дайын шөлдерінге кажан-даа көстүп көрбээн эрес-дидим маадырлыг чоруун көргүскен. Тылдың ажылчыннары, тараачыннар, интеллигенция, аныяктар фронтуну кончуг күчүлүг амгы үениң техниказы-биле чепсеглээр, аъш-чем, идик-хеп-биле хандырар дээш дүн-хүн дивейн, могаг-шылаг чокка ажылдап келгининден совет дайынчылар боттарының ыдыктыг хүлээлгезин күүседип шыдаан. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында хөй национал совет улустуң акы-дуңма найыралы, кады ажылдажылгазы улам каңналып быжыккан.

ССРЭ-же фашистиг Германияның оор езу-биле халдаан бирги хүнүнден эгелээш, Тыва Арат Республиканың араттары, ооң нам, Чазаа совет улус-биле бир дөмей Совет Эвилелин камгалаар дээш демниг көдүрлүп үнген. 1941 чылдың июнь 22-де ТАР-ның Улустуң Х Улуг Хуралы Декларацияны хүлээп алган, ында ССРЭ-ни камгалаар дээш тыва улус бүгү күштерин, амы-тынын харам чокка бээрин айыткан. Ол сорулганы Тыванның араттары күүседип шыдаан. Фронтуга беш эшелон белекти, 40 муң хире дайынчы аътты болгаш хөй белекти берген. Маадырлыг Кызыл Шеригниң дайынчылары-биле кады тыва улустуң оолдар, кыстары боо-моңгузун тудуп алгаш, дайзынга удур эрес-дидим тулушкан. Дайзынга удур демиселге ССРЭ-ниң улустары-биле тыва араттарның найыралы улам калбарып быжыккан, улам сайзыралды алган. Тыва Арат Республика 1944 чылдың октябрь 11-де Совет Эвилелиниң составынга эки тура-биле каттышкан.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

БО-ЛА САКТЫП КЕЛИР

Бистиң чуртувус кижи төрелгетенни чок кылып болур турган дайзынны тиилээш, бөмбүрзектиң хөй-хөй чоннарынга тайбың чуртталганы чаалап берген. Ол Улуг Тиилелгеге бистиң бичии Тывавыс база үлүүн киргенин бистиң «Шынның» номчукчулары болгаш бижикчилери Тиилелгениң 60 чылынга чагааларында бижип турар.

Чагааларның кол нуруузу эрткен юбилейлиг чылда база бо чылдың эгезинде «Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан» деп рубриканың адаа-биле удаа-дараа үнүп турганын номчукчу сактыр боор. Солун арнынче үнмейн барган чагааларда база Төрээн чурт дээш ыдыктыг чаа-дайынга амы-тынын харам чокка бергеннериң маадырлыг чоруун, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң сактыышкыннарын, дайынның аар-берге чылдарында чоннуң амыдыралын, тылдың киржикчилериниң Улуг Тиилелге дээш карак кызыл күш-ажылын авторлар бижип турар.

Чөөн-Хемчик кожуунну Хайыракан суурдан Хандыңмаа Сотпаевна Сат «Мөге Семис-оол акый» деп материалын «Үстүү-Хүрээ деп сөстү дыңнаашла, бо чараш, мөге, шыырак акымны, башкымны сактып келир мен...» деп эгелээн. Автор 2000 чылдың май 9-та Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Семис-оол Куулар-биле ужуражылгазының үезинде ооң сактыышкыннарын бижээн.

«Мен билип кээримге, авам, ачам Үстүү-Хүрээниң турган девискээринге малын малдап, аар-саар ажылын кылып, ол улуг хүрээге бараан бооп, тодуг-догаа чурттап орар улус чораан. Ынчан 3-4 хар үези-ле боор мен, хүрээниң улуг ламазы бир-ле меңээ бичежек судурну белекке бергенин сактып тур мен. Бичии өзүп келгеш, ол судурумну ойнап-даа, хой-даа кадарып чорааш, үргүлчү сактып, улуг-ла эртинем бар деп бодап чоруур турган мен. Авам суг мээң оомну кымга-даа чугаалавазын чагыыр турган — деп, фронтучу чашкы үелерин ынчаар сактып турар. — Школага өөрени бергеш, Чадаанага баштай пионерге, оон аревэге кирген мен, ооң сооңда 7 чыл школазын доскаш, чайлаг школазынга башкылап турган мен. Шериг соонда, Кызыл хоорайга шериг комиссариадынга ажылдадып каан, ол чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн деп медээни улуг кичээнгейлиг дыңнап турганывыс ол. Ынчан С.К-Х.Тока намны баштап турган. Ада-чурт улуг ССРЭ айыыл-халапта. Эртен-даарта ол халап биске-даа кээп болур. «Бүгү чүвени фронтуга!» деп хуудустар базым санында. Белек чыып, фронтуже чорудар улустуң даңзызын, ада-ызыгуурун коптарып, лама-хамнар ажы-төлү-даа ынаар кире бээрийне деп-ле турар чүве.

1943 чылда күзүн фронт баар улус четчелеттинген. Мен база барып көрейн деп билдириишкин бижиримге, дораан чөпшээрээн чүве. Демги судурумну авамдан алгаш, кадакка, оон сарыг-кидиске ораагаш, шыкка баргаш, хүүрек-биле черни каскаш, хандыр хөөп кааш, авам, ачам-биле байырлашкаш, аттанып-кан мен.

Дайын дээрге, өлүм-чидим, деп эвес сегиржип алыышкындыр, ынчангаш кижи бүрүзү шыңгыы түр тыртынып, эр шинчи кирип кээр чораан. «Немецтер» деп улусту Деражно суурну хосташкаш, бир-ле дугаар көрген бис. Ол суурну хостап тургаш, хөй чидириглиг болган бис. Орус, тыва чамдык эштеривис «Эрес-дидим чорук дээш» деп медальдар, Ада-чурт дайынының 1-ги чергези деп орденнер-биле шаңнаткан. Погорельцы суурну хостажып тургаш, мээң хөрээмни база ол орден каастаптарга, улам хей-аъдым көдүрлүп, ол судурумну сактып, бүдүү тейлеп, авамның берген даштарын өйдүктүр тудуп чордум.

1944 чылда бисти, эвээш санныг тыва эки турачыларны, аал-чуртунче чандырар доктаал үнүп келгенде, ончалажып көөрүвүске, дыка эвээш арткан чордувус. Украинаның Деражно, Дубно, Ровно хоорай-суурларын хостажып турганывысты сактып тур мен» — дээш, ол амгы ажык-чарлыг үеде Н. хоорайга болган шериг чажыды-биле үлешкен. «Шаап халдап кээривиске, фашистиң изи мырыңай чылыг хевээр. Шериг кухняда чем шуут белен, кончугдаа делгээн аъш-чемниг стол. Шеригниң хөйүнге бистиң бөлүүвүс сөөлзүредир чорааны база ол дойнуң чедишпээни чаяан болган. Кара сагыштыг дайзын кайын чемин халас каапкаш чоруур, кончуг күштүг хоранны холуп каан болган. Ону четтирген өөрүвүс хораан болгай. Эрес-дидим черге тыва аңчы, малчын оолдар бажынга, а чемненир, дыштанып черге арай соонга чораанывыс черле эки болган. Тюлюш Кечил-оол, Монгуш Байыслаң орус дылды арыг билир болгаш бисти сагылга-чурумнуг, эки тудуп чораанын черле демдеглевес аргажок...

Дайын соонда демги судурумну шыгжап каан черимден тып алгаш, ол ыдыктыг амыдыралдың судуру мээң ажык оруумну дайынга-даа, тайбыңга-даа чырыдып чораанын ам бо хүнде сактып бодап келгеш, «Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле турбас» деп чоннуң мерген үлегер домаа чиге сөглээнин бодап кээр-дир мен» — деп, эки турачы ынчаар сактып чугаалап турар.

Семис-оол Куулар дайын соонда хөй-ле школаларга башкылап, директорлап ажылдап чорааш, бичиизинден хүрежирин салбайн, республика чергелиг байырлалдарга шүглүп-даа чораан.

Таңды кожуунну Кочетов суурдан Күржепей Дүпченович Оюннуң дугайында чагааны **ооң чээни болур Оюн Алдын-оол Саа-Хөөевичиниң өөнүң ишти, керни Лапчаа-Оюн Надежда Сергеевна бижип турар.** Эки турачы К.Д.Оюн Сурмичи дээш тулчуушкунга өлген. Ол дайын чоруур бетинде өг-бүлелиг чораан. Ооң өөнүң ишти Янчаңмаа Оюн чаңгыс уруглуг. Зоя Күржепөевна Оюн өзүп келгеш, чоннуң ажы-төлүн үжүк-бижикке, эртем-билигге өөредир башкы болган. А фронтучу хоочуннуң дөргүл-төрелдери Кочетов, Бай-Хаак суурларда, Кызылда чурттап чоруур.

Россияның журналистер эвилелиниң кежигүнү Дозуроол Тинмей Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тывадан эки турачыларның бирээзи Григорий Герасимович Соколов-биле узун орукка таварылга болуп ужурашканын бижээн. Арыг тывалаар фронтучу Тывага бир-ле дугаар 1919 чылда Кочетовтуң отряды-биле келген. Чоорту ооң Алтайга чурттап турган өгбелери Таңдының Марачевка деп черже көшкен. Ада-чурттуң Улуг дайынынга Соколовтардан 9 кижи маадырлыы-биле өлген.

Тылдың хоочуннарының эрес-маадырлыг ажыл-ижин бижээн чагаалар база редакцияга хөйү-биле келген. Оларның чижээнге 1943 чылда Ээрбекке Кызыл Шеригже чорудар хаактар ыяжы кезип белеткээр ажылга Сайыр-Аксынга даайы, Адыяа Оюннуң адыгга эндеткенинин дугайын Балгазындан Сүлдүм-оол Санчай бижээн. «Ооң соонда даайымның оглу Чопаа, күдээзи Хүрең-оол Оюн фронтуже аъттанган. Мээң даайым ынчан бодунуң хамааты хүлээлгезин күүседип, төрээн чурту, чону, Улуг Тиилелге дээш бодунуң амы-тынын харамнанмааны ол деп бодаар мен».

Дайынның аар-берге чылдары канчаар эгелеп турганын тылдың маадырлыг ишчилериниң бирээзи Дадар Кыргысовна Кененниң сактыышкыннарын **Т.Кыргыс** мынчаар дамчыткан: «1941 чыл ындазында черле агаар-бойдус талазы-биле берге чыл болган чүве. Дээр үргүлчү кызар, чүве эндевес ашактар «ол-даа орта эвес, чаа-дайынны чер-дээр оштап турары ол боор» дижип, коргуп чугаалажырлар чүве. Чазы дыка соок, хат-кавыскылыг чыл болган. Ортаа-Хем кезек кыргыстары бот-боттарынга дузалажып, мал-маганын азырап, шынаага (Наа-Хөлге) тараазын тарып чурттап чордувус. Кажан Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелей бээрге, дораан ооң тыныжы илези-биле көстүп келген. Тыва чон улуг-бичези чокка орус чуртунче халдаан дайзынны көөр хөөн чок бооп, бүгү-ле сагыш-сеткили-биле хүлээп көрүп, дайынның эге хүннеринде-ле чүгле Тиилелге дээш чурттап эгелээн деп частырыг чок чугаалап болур».

Дадар Кененниң улуг акызы Чадамба 17 харлыында Тере-Хөлде алдын уургайынга улуг улус-биле деңге ажылдап эгелээш, аңаа 20 чыл ажылдаан. Оон биче акызы Чаа-Хөлге интернатка өөренип турган. А ачазы арбан даргазынга соңгуткан. «Арбан даргазы ол үеде чоннуң езулуг айбычызы боор, чай чок, ынчангаш мал-маган көржүп бээр, аал ээлеп бээр чаңгыс уруум дээш мени школаже киирбейн, колхозче киирген чүве» — деп, Дадар Кыргысовна канчап 14 харлыында колхозчу апарганын, ачазы чокта безин 600 баш хураганның чаңгызын-даа оскунмайн, кара чаасканн ажаап, каракстап турганын сактып турар.

Дайынның чылдарында чүгле хураган, хой эвес, чылгы малды, инекти база хүлээнип азырааш, күрүнеге хүлээдип берип чордувус. А хуу малывыстың барык дөгерезин дузаламчыга берип турдувус. Дүне-хүндүс дивейн ажылдаарындан аңгыда, ополчен шериинге база киржир чүве болгай. Дайынның ол чылдары болгаш ооң соонда-даа чылдарда араттарның амыдырал-чуртталгазы каракка көзүлдүр-ле дыкала баксыраан турду. Аъш-чем, пөс-таавы дыка чегей. Ынчалзадаа фронтуга өргээн малывыс дээш, уйгу-чыдын чок дүннер-хүннеривис дээш, кым-даа хомудавайн турган. Улуг Тиилелге бистиң Тывавыстың база тиилелгези деп чүвени кижи бүрүзү билип турган дугайында тылдың хоочуннары сактып турар.

Чагаалар допчулалын Чойганмаа САТ белеткээн.

• *Бүгү-делегейниң Олимпиада хүнүнге*

«Атланта-96»

«Мурнуу чүкче кирип моорлаңар!» — деп кыйгырыг-биле АКШ-тың үш миллион чурттакчылыг Атланта хоорайы 1996 чылда XXVI Олимпий оюннарының 197 чурттарындан келген 11 муң спортчуларын байырлыг байдалга хүлээп алган. Ону эрттиреринге дузалашкан эки турачыларның саны 42500 кижи, а көрген көрүкчүлерниң саны 3 миллиард ажыг болган. Ол шуулганны Олимпий оюннарының катап тургустунуп келгенинден бээр таптыг-ла 100 чыл оюнга тураскааткан турган.

Бистиң эрага чедир 776 чылда Олимпий оюннары болуп турганының дугайында баштайгы медээ бар, ол езугаар баштайгы Олимпий чемпиону деп атты ынчан Элидадан Коройб деп кижи чаалап алган болуп турар. Ол шуулган 1169 чылдар дургузунда 233 катап болуп эрткен. Ооң соонда бистиң эраның 393 чылда Рим империязының Феодосий деп императору ону эрттирерин хоруп каапкан...

Төөгүнүң арыннарындан ажык-дүжүк чок, доора салдарлыг түүлдерни үе-шаг балай шаап, эки херекти, үнелиг түүлдерни кезээ мөңгеде арттырып каар. Олимпий оюннарын хоруп каандаа бол, ооң чаагай чаңчылдары уттундурбайн, эрте-бурунгу үеден тура, кадагалаттынып келген.

Оюннар бир муң беш чүс чылдар эрте берген соонда, катап тургустунуп келген. Олимпиада ам чүгле гректерге эвес, харын-даа бүгү кижи төрелгеттенниң киржилгези-биле болур улуг шуулган болу берген. Бирги Олимпий оюннары 1896 чылдың апрель айда Грециянның Афины хоорайга болуп эрткен. Аңаа 13 чурттан 295 спортчу киришкен. Россияның спортчулары аңаа акша-төгерик тывылбаанындан киржип шыдаваннар. Одесса хоорайдан эвээш санныг спортчулар киржир дээш кордааннар, мырыңай Грецияга чедир эжиндирерин кызытканнар. Ынчалза-даа хөреңгизиниң шаа-биле чүгле Константинополь хоорайга четкеш, дедир ээп чанар ужурга таварышканнар. Чүгле дөртку оюннардан эгелеп, орус спортчулар ол шуулганга киржип эгелээр аргалыг болган, баштай чүгле беш-ле кижи чораан-даа бол, олча-омактыг — үжү шаңналдыг ээп чанып келгеннер. Николай Панин-Коломенкин Россиядан эң-не баштайгы Олимпий чемпиону атты чаалап алган, ооң-биле кады чораан мөгелер Николай Орлов, Андрей Петров мөңгүн шаңналга төлептиг болганнар.

Амгы үениң эң-не баштайгы Олимпий чемпиону деп атты америк спортчу Джеймс Конлони үш базып шураар маргылдаага чаалап алган. Ынчангы Олимпийжи стадионга чыглып келген 70 муң ажыг көрүкчүлерниң эң-не улуг сонуургалын Спирос Луис чедип алган. Ол Марафон деп черден Афиныга чедир чадаг чарышка тиилээн. Луис бурунгу шагда дайынчы Филипидис деп кижиниң алдар-адын мөңгежиткен. Ол үеде Марафонга болган дайынчы сегиргжип алыышкынга перстерни чылча шапкан дугайында өөрүшкүлүг медээни Афиныга чедир чадаг маңнап чорааш эккелген. Ол бистиң эрага чедир 490 чылдарда болган. Ооң маңнап эрткен чериниң хемчээли 42 километр 192 метрге дең. Марафон деп сөс оон тывылган. Бирги Олимпиаданың эң солун мөөрейи — марафон.

Тывага шак ындыг марафон маргылдаазы эң-не баштай 1991 чылда болуп эрткен, ооң тиилекчизи Евгений Илюхин болган. Ол сураглыг спортчувус сөөлүнде хоочуннар аразында делегей болгаш Европа диптиң маргылдааларынга хөй удаа шаңналдыг черлерге төлептиг болду. Шак ынчаар делегейниң спортчу байырлалы тыва спортчуларның календарынче киир бижиттинген болгаш оон бээр доктаамал болуп турар болу берген. Тыванның марафонунуң тиилекчилерин республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак 2003 чылдан эгелеп, автомашина-биле шаңнаарын доктааткан. Ол баштайгы шаңналдарны Евгений Илюхин биле Шагаан-Арыг хоорайның спортчузу Светлана Чыдыг-Кыс чаалап алганнар.

1996 чылда болган Олимпий оюннарының бистерге онзагай талазы — аңаа тыва спортчуларның төөгүде бир-ле дугаар киришкени болур: ча адарынга алдарлыг спорт мастери, ССРЭ-ниң, Россияның хөй дакпыр, Европаның 1994 чылдагы чемпиону, Елена Достай киришкен, а хостуг хүрешке Россия чемпиону, аныяктар аразынга ССРЭ-ге, Европага тиилекчи Чечен-оол Монгуш тудушкан. Ол ийи алдарлыг спортчу Тыванның төөгүзүнде уттундурбас кылдыр артып калган — баштайгы олимпийжилеривис ол. База катап тодарадып алыылы: 100 чыл иштинде XXVI дугаарлыг Оюннарда бир-ле дугаар киржип эгелээнивис бо.

Олимпий оюннары болур санында-ла тускай сагыызынныг болур. «Атланта-96» Оюннарны эрттирер организастыг комитетке бир муң ажыг янзы-бүрү сагыызын хевир-дүрзүзүн фирмалар, хуу кижилер сүмелеп, төлевилеп киирген. Аңаа тиилелгени азы чолдуг демдек болур эргени кижиниң эвес, а компьютерниң чуруп киргени, угаанныг кылдыр көстүр, улуг карактарлыг, арнын хүлүмзүрүг шыва алган, чиңге холбуттарлыг, ужу-бажы орта билдинмес амытанның хевири алган. Жюри кежигүннери ону көргеш, чүүн-даа ужурун билбейн барганнар. «Чүл бо?» азы англи дылга «Уот из ит?» — деп деңге алгыржыпканнар. «Ол келир үениң кижизи-дир» деп, харыы ындыг болган. Ол Олимпиаданың сагыызынының азы талисманының ады «Уотизит» азы кысказы-биле «Изи» болу берген. Ойнаар-кыска дөмей ол сагыызын бистиң спортчуларны бир-ле дугаар уткуп алган сагыызын ол. Кымга, кандыг кижиге ол ээ көрнүрү амдыызында билдинмес. Олимпийжи шаңналдың кордакчылары, мында чедип келген делегейниң эң шыырак дээн он бир муң спортчуларының кайызын кандыг дээр боор. Аңаа болгулаан спортчу демиселдериниң кайгамчыктыг кадыг чидиг болуру билдингир.

Ол Олимпиаданың ча адар шөлүнге чеде бергеш, көргенивис көрей болгаш немец ийи спортчу кыстарның аразында болган мөөрейни демдеглеп, чижек кылдыр киирип каайн. Баштай немец спортчу боолааш, караның дап-дал ортузунче дегзипти — 10, ооң удурланыкчызы база 10, ам немец — 10, көрей — 10, немец — 10, көрей — 10, немец — 10, көрей база 10. Ындыг дүшкүүрлүг демиселден көрүкчү мээң безин чүрээм ушта халый бер чазып турду. Ында дора дээрге, хат-салгын безин бирде дүргедеп, бирде оожумнап, уг-шиин дораан өскертип турар, согун кыйбай ужар болгай, кижиниң нерв системазын, хол-буттарының сирилээрин, чүректиң шагжагар ээгилерден ушта халый бээр чазып турарын безин чугаалаваска аан. Немец боолады — 10, көрей база 10, немец — 10, көрей — 10. Ол спортчу демиселди магадааш, караам чажы бүлдеңейни берди. Немец боолады — тик! Чанымда кезек кижилерниң «нервилери шыдашпайн барды» — шүжүледир ыглажы бердилер. Көрей боолады — сан 6. Ийимде улус ишкирнигип эгеледи. Ооң соонда ийи спортчунуң нервилери кошкап, холдары чагыртпастай бергени илдең, 10 деп санны боолап чадап кагдылар, 6 биле 9 аразында боолап төндүрдүлер. Көрей тииледи.

Олимпийжи шуулганның ниити байдалы черле ындыг: таварышкан, ужурашкан-на кижиң—маадыр, маргылдаа бүрүзү кайгамчыктыг, катаптаттынмас хуулгаазын болур. Тыва Республиказының Чазак Даргазының оралакчызы Биче-оол Сунґдуевич Шыырап-биле Атлантаже ужар дээш «Шереметьевога» чедип келиривис билек, кайгамчыктыг, уттундурбас хуулгаазыннар эгелээн. Аэропортка чүгле кирип кээривиске, бир кижи мени кый дээш чанывыска келгеш, хол тутчуп мендилешкеш, эргим ээлдек чугаалашкаш:

— Сережа, сумкам маңаа чытсын шүве, бир чер баргаш келийн — дээш, каттыраңайнып, ыңай болду.

Шыырап даргам:

—Кымыл ол?

—Галина Шугурова шежил.

—Кай! Демги бир?! — деп айтыргаш, кулактарынга бүзүревээн чүве дег, ырап бар чыдар спортчунуң соонче көрүп тур.

—Ийе, уран гимнастикага делегейниң тулган болгаш Европаның хөй дакпыр чемпиону аан, делегейниң тергиин дээн чараш кызы шежик.

—Ам сен ооң-биле анаа чоок эжиң-биле дөмей хөөрежир кижи сен бе!? Телевизордан көөр дээрден башка, ону кижи мынчаар чоок таныжып, хөөрежи бээр мен деп кайын бодап чораан боор!

Чугаалажып эгелеп чорувуста, артывыста улус алгыржы-дыр:

— Биче-оол Сундуевич! Серега! Эки келдиңер бе? Хая көрнүп келиривиске, алдарлыг тренерлер Д.Г. Миндиашвили, Ш.Т.Невретдинов куспактарын ажыдып алган базып орлар. Удур баскаш, менди солчуп куспактажып, хөөрежип эгелеп чорувуста база-ла улус келген. Даргам-биле таныштырдым: Петр Болотников—чадаг чарышка Олимпий чемпиону, Александр Рагулин—хөй дакпыр Олимпий чемпиону. Борис Лагутин — бокс талазы-биле ийи дакпыр Олимпий чемпиону... «Баштайгы олимпийжилерлиг болганыңар!» — дээш, олар бистерге байыр чедирип турар аразында, мырыңай улус эңдерлип келген. Даргам хол тутчуп, таныжып, кыска чугаалажып четтигип тур:

—Шыырап...

—Олимпий чемпиону Вячеслав Старшинов.

—Шыырап...

Ынчап хамык чемпионнар аразынга турувуста, бир-ле кижи: «Олимпийжилер!» — дей-дир. Россияның олимпийжилери бо келдилер, шупту чаңгыс аай идик-хевин кедип алган. Чараштарын, чоргааранчыын! Эрте-бурунгу Грециянның бурганнары черже моорлап келген-даа ышкаш болду. Оларны Иван Ярыгин баштап алган, Александр Карелин, Бавуйса Сайтиев... база бистиң мөгевис Чечен-оол Монгуш!... болгаш өскелер-даа. Байырлал ам-даа эгелевээн, ынчалза-даа өөрүнчүүн, дүшкүүрлүүн деңнээр чүве чок...

Хомуданчыг чүве—бо оюннарга бистиң улуг идегеливис Елена Достайның шаңналче кирбейн барганы. Ооң бир кол чылдагааны — маргылдааның эртер ужурлуг дүрүмүн тренер башкыларның сөөлгү хүнде айтып, тайылбырлап бергени болду. Көрей кыс тиилекчи болган. Аңаа бо чылдагаан шаптык болбаан. Ынчангаштың 1996 чылда АКШ-тың Атланта хоорайынга болган XXVI Олимпий оюннарының хостуг хүреш маргылдаазынче эглип көрээлиңер.

Хевис кырында — Чечен-оол Монгуш, Россия. Ол 1991 чылда аныяктар аразынга ССРЭ-ниң болгаш Европаның чемпиону аттарны чаалап алган, а 1995 чылда 52 кг деңзилиг мөгелер аразынга Россия чемпиону болгаш, ол-ла чылын Атланта хоорайга болган делегей чемпионадынга 7 дугаар черге дүшкен турган. Олимпийжи чылда Чечен-оол Россияга үшкү черни алган. Ынчангы Россия чемпиону Шамиль Умаханов Европа чемпионадынга киришкеш, сес дугаар черже кирбейн барган, ынчангаш Россияның кол деңзиге мөгези Олимпийжи маргылдаага киржир эрге чок арткан. Ынчалзадаа Россияның Олимпий комитединиң даргазы В.Г. Смирнов, Хүреш федерациязының президентизи И.С. Ярыгин, Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д. Ооржак олар делегейниң Олимпий комитединче, Хүреш федерациязынче дилег билдириишкиннерни киирип тургаш, Чечен-оол Монгушту XXVI Олимпий оюннарынче тускай чөпшээрел-биле киирерин чедип алганнар. Аңаа чүгле 16 мөге киржир турган болза, бистиң мөгевисти 17 дугаарлыг кылдыр киирген.

1996 чылдың чеди айның үжен бирниң хүнү. Тыва мөге олимпийжи хевис кырынче баштайгы базымны кылды, шакты көрдүм, ол чернии-биле 10 шак 25 минут. Ооң удурланыкчызы — Константин Кодриану (Румыния), Румынияның чемпиону, 1996 чылда Европаның мөңгүн шаңналының эдилекчизи.

Чечен-оол бар сал-ла, буттан апкаш, өөрү көдүргеш, дүжүрду — 3 сан алды, белинден туткаш, аай-дедир ийи катап аңдарылдыр чууктапты, кадар 4. Сан — 7:0. Туруп келгеш буттааш, чедир кирбейн барды, демгизи удур арга кылгаш, 2 сан апты. Буттааш доңгайтыр октапты — 1. Бичии-даа соксаш дивейн, ийи мөге хүрежипле тур. Чечен-оол буттааш, олуртуп алырга, Кодриану удур арга кылыпты. Сан—8:4. Оон төнчүзүнге чедир Чечен-оол 3 сан алды. Сан — 11 биле 4. Баштайгы тиилелге!

Валентин Иорданов (Болгария) –ийиги удурланыкчызы ол. Бо делегейниң эң сураглыг дээн мөгези, ол делегейни чеди, Европаны сес катап ойнаан. Ынчалза-даа бо хүрежип келген назынында Олимпий чемпиону болуп көрбээн. Хүреш эгелээри билек, Чечен-оол сураглыг удурланыкчызын партерге олуртуп алды. Бир сан. Ооң чиңге чодаларын авый-шавый хүлүй туткаш, тырыккылаар арганы кылыры-биле тудуп алыр дээш элээн оралдашты, ынчап чыдырда, удурланыкчызының идии уштуна бээрге, тудужун кошкадыптарга, оозу артынче үне халып келди, бир сан алзыпты. Ол сан судьяның частырыы — дораан соксадыр турган. Тургузуп келирге Иорданов буттааш, бир сан алды. Ам база буттапкаш, ужурупту — база бир сан болду. Чечен-оол колдук адаандан хос өде халааш, бирээни алды. Сан 2:3. Болгарның шылап турары билдингир, хүрештиң темпизинге тыныжы чедишпейн турар. Халдаашкын херек. Иорданов думчуун туттунуп алгаш, хевис кырында кажарлап, дыш ап чыдыр. Тургузуп келири билек, кажар «бөрү» буттааш, бир сан апты. Ам Чечен-оол сывырып-ла тур. Сан бербейн, таарыштыр дезип каапты. Сан 2:4.

Ам Чечен-оол Монгуш — Владимир Тогузов (Украина), бо 1996 чылдың Европа чемпиону, а ооң мурнунда ССРЭ-биле Россияның хөй дакпыр тиилекчизи чораан. Чечен-оол дораан-на халдап эгеледи. Тогузовту идепкей чок хүрежи дээш партерге олуртупту — бир сан бар. База-ла чиңге чодаларны хүлүй тудуп алыр дээш, белден чыыра туткаш, аңдара чуу-ктаарын шенеп чыдыр, база катап чиңге чодаларда барды. Тудуп алды. Эр хей! Ушта тептирип алды — түннел чок. Эки-ле халдып тур: «мельницаны» кылырын, колдук адаа-биле хос өде халый бээрин оралдажып-ла тур. Тогузов чүгле камгаланырынга өй. Холдан доңгайтыр тыртыпты. Сан — 2:0. Партерге аңдарыпкаш, ийи сан аптар часты, удурланыкчының дуржулгазы улуг болгаш алдырбайн барды. 4 минута 50 секунда — сан 3:1. Халдаашкын уламчылавышаан. Түннел өскерилбээн. Тиилелге!

Маргылдаа эртенинде уламчылаан. 4-кү салыгда бо чылгы Азия чемпиону Ашиловка (Узбекистан) таварышкан. Хүреш тыва мөгениң халдаашкыны-биле эгелээн болгаш дораан доозулган. Чечен-оол удурланыкчызын партерге олуртпаш, чиңге чодаларын авый-шавый хүлүй туткаш, дүлгүүр-биле эриил долгаан чүве дег, хевисче ооң чарыннарын шуут-ла киир ээрипти. Аңаа чүгле 46 секунд чарыгдаан.

Дүүн бо чылгы Европа, бөгүн бо чылгы Азия чемпионнарын тыва мөге октагылап кагды. Салымчол ам аңаа удур кымны салыптар деп? Бо чылгы делегей Кубогунуң эдилекчизин. Ам Чечен-оолга удур турар мөге Мохаммед (Иран), ол делегей кубогунуң бо чылгы чаалап алыкчызы. Бо сиирлерден, шыңганнардан болгаш дүктен бүткен амытанга бистиң мөгевис мооң мурнунда маргылдааларга ийи катап аштырганын билир бис — бирээзин эрткен чылын бо-ла хоорайга болуп турган делегей чемпионадынга, ийи чодазын хүлүй туттуруп алгаш, долгадып каапкан. Октадып көрбээн мөге чок, кол-ла чүве, аштырыышкындан шын түннелди үндүрүп, чогуур хемчеглерни ап чаңчыгары чугула. Езулуг эрлерниң күзелсоруу ынчан күштелип келир. Эдиски соонда дораан-на Чечен-оол күштүг удурланыкчызының мойнун билээ-биле кагар орта, оозу доңгая барып ушту, артынче үне халыды — 1 сан. Ол-ла темпбиле хүрешкеш, бистиң мөгевис чииги-биле тиилеп кагды. Аштырыышкыннарын ажыктыг өөредилге, дуржулга бедидип алыр арга кылдыр Чечен-оол мөгениң ажыглааны билдингир болду.

Алдыгы салыг — түннел хүреш, маңаа тиилээн кижи мөңгүн шаңнал алыр, октатканы 4-кү черге баар. Удурланыкчызы – Мамыров (Казахстан). Бо хүрешти казах мөге халдап эгеледи: доңгайтыр шеле сокту, буттааш, хевистен үндүр идипти. Ам Чечен-оол буттап кирди, сан деннежи берди. База-ла буттап кирди, чедир кылбайн бааргa, Мамыров чыттыр базып алды, сан — 1:2. Аңдарыптар база часты. Тургузуптарга, Мамыров буттапты, ам ийи сан ажа берди. Төнчүзүнге чедир чаңгыс минута артканын судья чарлапкан. Сан хевээр. Бо демиселди көрүп, Чечен-оол дээш «аарып» Атлантада келген бистерден аңгы ийи тыва көрүкчү база бар—Коңгар-оол Ондар бичии оглу-биле кады.

(Уланчызы 8-ки арында).

• Бүгү-делегейниң Олимпиада хүнүнге

«Атланта-96»

(Төнчүзү. Эгези 7-ги арында).

Россияның баштайгы Президентизи Б.Н. Ельцин Тывага кээп турар үеде, Чагытай хөлдүң эриинге Коңгар-оол хөөмей-сыгыдын хөрек-чүрек сыңмас кылдыр бадырыптарга, улуг дарга олурган черинден туп-тура халааш, аксын ажыдып көрүп, бажын чайып, «кижи бүзүрээр аргажок боостаадыр» — деп турган болгай. Ам Ондарның эдиски кылдыр чаяаттынган боостаазы безин туна берген турда, алгы-кышкыдан кончуг улуг спортчу ордунуң ханалары божаңайнып турган болбайн аан. Кулак уюк! Чечен-оол үндүр буттапты, бир сан бар. Мамыровту торгаай берди. Төнчүзүнге чедир 8-ле секунда арткан. Ам судья туруп алгаш бе азы чыдып алгаш бе хүрешти уламчылаарын Чечен-оолдан айтырып тур. Чыдар кылдыр имнеди. Эдиски «сыйт-ла» дей-дир. Секундалар караңнаар: 8, 7, 6, 5, 4, 3, 2, 1, 0. База катап эдиски. Мамыровтуң холун өрү көдүрүпкен соонда, ол ойта барып ушту. Турар-даа, кылаштаар-даа харыы чок — бүгү күжүн демиселге берипкен. Эмчилер, тренерлер көдүржүп алгаш чоруптулар.

Чүү деп чүү дээр боор, бистиң мөгевис эки-ле хүрешти, ынчалза-даа маңаа тиилээринге чүгле эки хүрежири чедишпес. Олимпий оюннарынга тиилээрде, кандыгла-бир кайгамчыктыг демиселди көргүзер апаар. Удурланыкчылар-даа, көрүкчүлер-даа хуулгаазынны магадап ханмас, дүнелерде орта удуй албас, дүжеп турар апаар кылдыр тиилээри чугула. Олимпиада үезинде көргенивис маргылдааларны, болгулаан ужуражылгаларывысты бижиир болза төнчү чок. Ынчалза-даа ам спортка хамаарылга чок-даа болза, бир солун таварылганы киирип көрейн. Москвадан Атланта хоорайже чорууру-биле ужар-хемеже бистерни киир чалай берди. Чеже Олимпий чемпионнары — кады ужуп бар чыдарывысты, колла чүве ам бо кожаларывыс аразындан та чеже кижи олимпийжи маадырлар апарган чанып келир ирги дижип магадавышаан, чаңгыс одуругда олуруптувус: олимпийживис Чечен-оол Монгуш, Шыырап дарга болгаш мен. Орук узун — 18 шак ужар. Ынчап ужуп оргаш, Атлантага баргаш, тыва чаңчыл езугаар олимпийжилерни хүндүлээр дээш суп алганывыс хой ужазын сактып келдим:

— Ойт, Биче-оол Сундуевич, демги ужаны ам кезер болза эки эвес чүве бе?

— Атлантага баргаш, таптыг чылыдып алгаш, өрээливисче олимпийжилерни чалап алгаш, кескей бис.

—Ынаар эрттирбес боор.

—Чоп?

—Аъш-чем талазындан айыыл-халап болбазын дээш, Америкаже кандыг-даа аъш-чем аймаа киирбес-ле болгай.

—Кай, яблок-даа бе?

—Ийе.

—Бичии азарганчыг хлеб-даа хоржок бе?

—Хоржок.

—Ча-чаа, ужаны...таан анаа боор ийин оң! Ам канчаар. Ужуп чедип келдивис. Уткуп турар улуг-бичии улус-ла хөй. Сумкаларны олар көдүрүп алгаш ыңай-ла болдулар, эрттирилге черинге чоокшулап олурувуста, кончуг дээн улуг селбегер кара-кара ыттар чүүгүвүстү чыттап кел чор. Бир ындыг ыт Биче-оол Сундуевичиниң сумказынга думчуун үстүрүп алгаш чорупту. Уткуштур медээжок мөге шыырак негр эр келгеш, эжимче бок урар кара сумка сунду. Ону ап алгаш база базып-ла ор бис. Негр ам имней-дир. Шыырап дарга хөөн чо-о-ок доңгайгаш, хайгыылчы эр ужа деп чүвени көрзүн дээш, оозун ужулгаш, аңдара-дүндере туткулааш, демги берген савазынче суккаш, «Көрдүң бе. Ужа-дыр бо» дээнзиг, дедир сунуп берди. Негр ону артында турган кара доскаарже, хая-даа көрбейн, кыңгырт кылдыр киир шывадапты. Кым-даа ыыт чок.

—Ужа деп чораан чүвевис ана кара негр х... болду аа, Сундуевич! — дидим. Оон харын каттыржып шаг болдувус. Оларның ужа чиир угу-даа кайда боор!

Биче-оол Сундуевич Шыырап—Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы болуп ажылдавышаан, республиканың бокс федерациязының хөй-ниитичи даргазы база турган болгаш бокс маргылдаазын, спортчуларның деңнелин кончуг сонуургаар турган. Аңаа болган бир спортчу демисел меңээ дыка өөредиглиг болган. Чүл дээрге, Кубаның боксерлары дендии эки белеткелдиг келгенин кижи дораан эскерип каар болду. Олар аштырыышкын чок чоруп ордулар. Чамдык удурланыкчылар демиселдиң идегел чогун билгеш, баш удур дүжүп берип-даа турар хире. Оон бир деңзиге кубинге удур көрей эр шашкылажырынга белеткени берди. «Бо-даа база ужур-ла дээш үнүп келген болду бе? — деп чугаалажып олурдувус. Коңга! Демисел, демисел даадым, демги кончуг кубин эрниң хөөкүй көрейни эттээри-даа эгелей берди. Оозу чүгле бажын дуглаарынга, чажырарынга өй. Кажан-на барып ужар болду деп, кээргеп олурувуста, 6 минут эрте берди. Шыдамыын, шорузун! Сөөлгү 3 минутаны чарлаан коңга хапты. Көрей рингиниң ортузунче шуут-ла шурай бергеш, демги эрниң кырында-ла барды! Кедереп турган, хедер кубин кээргенчиг-ле апарып-тыр оо! Оң хол-биле баар орта үстүрерге, согаш диди, чаагын орта солагайлаарга, бажы аткаар сирлеш дээри билек, сегелинче берипти, агаарга ужуп чоруй, ойта барып дүштү. Олчаан турбаан. Көрейни башкылары, а кубинни—эмчилери көдүржүп алгаш халчып чоруй барды.

Шыырап дарга ам:— Кайгамчыктыг-ла боор чүве-дир аа!— дээш магадаанындан бажын чайып тур. Дарга шыырак, кадыг-ла кижи турганы аргажок, карактарының чажы төгүлбейн, мөңгүннелип чайнап турду, а кожазында хөөрежип олурганы каш дакпыр Олимпий чемпиону Вячеслав Старшиновтуң безин карааның чажы дамдылап турда аан. Олимпий оюннары— шак ындыг шуулган-на болгай!

«Шыдавас боор мен» деп дадагалзаан кижи — шын кижи болур, а «шыдаар мен!» деп шиитпирлеп алган кижи шыдап үнүп келир чүве дээн деп, бодал куйга бажымны өрүмнеп келди. Амдыызында ындыг-ла болду. Алызында «шыдаар мен!» деп үнүп келир аныяк оолдар, кыстар ак-көк Тывамда ам-даа эңдерик эвеспе! Көөр сен шүве, Олимпийниң шыпшык бажы!

Сергей ООРЖАК.

Керээлиг шериг албаны

Ол шын шилиишкин-дир

Анаа шериг албанын эрттирген, кадыы эки аныяк оолдар бо чүүлдү кичээнгейге алыңар.

Сибирь шериг округунда эңгиин болгаш сержант составының албан-дужаалдарынга шериг албанын эрттирери-биле чыылда уламчылап турар. Округтуң алды шериг каттыжыышкыннары – Бурятия Республиканың Кяхта хоорайда танк кеззэ, Алтай крайның Алейск, Чита областың Борзя, Кемерово областың Юрга хоорайларында мото-адыгжы кезектер, Бурятияның Улан-Удэде тускай сорулгалыг шериг кезектери (спецназ) 2005 чылдың январьдан эгелээш, керээлиг албан эрттиреринче шилчээн.

Ол шериг кезектери чаагайжыткан шериг гарнизоннарында турар, амыдыраар-чурттаар социал байдалдар эки. Казармалардан аңгыда, ниити чуртталга бажыңнары, спорт кылыр, дыштаныр черлер, школалар, уруглар садтары бар. Өөредилге-материалдыг бааза эки. Албан-ажылын, шериг дужаалын, стажын барымдаалаан шалыңның хемчээли 7300-тен 10700 рубль чедип турар. Идик-хеви халас, аъш-чем, хүнезин азы ооң орнунга акша алыр.

Делгереңгей медээлерни чурттап турар чериңерде военкоматтан билип алыңар. Тывада хөй аныяктар ажыл чок, а керээ-биле албан эрттирери дээрге, Сибирьде болгаш Забайкальеде ортумак шалыңдан эвээш эвес акша-дыр, ол дээрге баштайгы хүннерден эгелээш, чурттаар чер, аңгы бажыңны азы ниити чуртталга бажыңынга оран-саваны дүрген ап болур арга, чер чорууру, шөлээлээри, аъш-чем, эмчи болгаш идик-хеп хандырылгазының талазы-биле хөй чиигелделер-дир, албан ажылынга чедиишкиннери дээш немей төлевир алыр арга-дыр, ол дээрге Россияның быжыг байдалдыг регионунга шериг эрттирер арга, ол дээрге, кыраан назыда эки хандырылгалыг болуру-дур.

35 хар четпээн аныяк кижилер, шериг комиссариаттары силерни манап турлар.

Майор В. ТОЛПЫГИН,
Тыванын шериг комиссариадында керээлиг шериг албаны эрттирерлерни чыып турар пунктунуң начальниги.

ЧАДААНАГА КОНКУРС БОЛУР

Москвага «Мелодия» фирмазынга грампластинкага үнүн бир дугаар бижиткен ыраажы Маадыр-оол (Ырлаар) Монгуштуң 100 харлаанынга тураскаадып, улустуң ырыларының күүседикчилери, профессионал артистер аразынга республика конкурузу **2006 чылдың июнь 24-те Чөөн-Хемчик кожууннуң Чадаана хоорайга болуп эртер.**

Конкурс 12.00 шакта эгелээр.

Аңаа киржириниң чагыгларын республиканың Улусчу чогаадылга төвүнде хүлээп ап турар.

Телефон: 3-21-81.

НЕМЕЛДЕ ОФИС АЖЫТТЫНГАН

«Россельхозбанк» ААН-ниң Тывада регионалдыг салбыры Барыын-Хемчик кожууннуң Кызыл-Мажалык суурда немелде офис ажыттынганын чурттакчы чонга дыңнадып тур.

Барыын-Хемчик, Бай-Тайга болгаш Сүт-Хөл кожуун-нарның бүгү клиентилериниң болгаш чээли алыкчыларының шупту агар саннарын (ооң иштинде ХДА-ны (хууда дузалал ажыл-агый) сайзырадыр талазы-биле чээлилерниң база) Кызыл-Мажалык суурда ажыттынган немелде офис хандырар кылдыр шилчиткен.

Баар чери:

Барыын-Хемчик кожуун, Кызыл-Мажалык суур, Чүргүй-оол кудумчузу, 36, тел. 8(241) 21-2-30 азы Кызылда телефоннар: 1-17-38, 1-18-54.

Кара-Хөлге ыры мөөрейи

Бай-Тайга кожуунуң Кара-Хөл сумузунуң каас чараш бойдузун алгап мактаан эң чараш ыры дээш республиканың композиторларының аразынга эртер мөөрейниң дүрүм-саавыры

Мөөрейни Бай-Тайга кожуунуң культура килдизи, Кара-Хөл суму чагыргазы, Тыва Республиканың композиторларының чогаадыкчы эвилели **2006 чылдың июль 7-де Кара-Хөл суурга организастап эрттирер.**

МӨӨРЕЙНИҢ СОРУЛГАЗЫ

1. Композиторларның ыры-шоор бижииринге мергежилин бедидери болгаш ырларның шынарын экижидери.

2. Республиканың уран чүүл коллективтерин чаа, чараш ырылар-биле хандырып элбекшидери.

3. Кара-Хөл дугайында ыры номун үндүрери.

МӨӨРЕЙНИҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ:

Мөөрейге күзелдиг композиторлар шупту киржип болур. Кижи бүрүзү 2 ырыны киирген турар. Бирги ыры Кара-Хөлдүң каас-чараш бойдус байлаан, чонун алгап мактаан.

Ийиги ыры оюн-баштак, хөглүг темага бижиттинген турар ужурлуг.

Ырларның ноталарын (аялгаларын) үделгези-биле кады ийи хоолгага бижээш, республиканың композиторларының чогаадыкчы эвилелинге 7 хонук бурунгаар дужаар (парктың администрация бажыңы), фонограмма үделгези-биле ырлап болбас.

Мөөрейниң тиилекчилерин Бай-Тайга кожуунуң культура килдизи болгаш Кара-Хөл суму чагыргазы I, II, III чергениң дипломнары болгаш өртектиг белектер-биле шаңнаар. Орук чарыгдалдарын чоргузуп турар организация болгаш боттары төлээр.

Оргкомитет.

Читкенин барымдаалааш...

Тыванын күрүне университединиң физика-математика клазының 2004 чылдың июнь 10-да **Начын Эзир-оолович САРЫГ-ДОНГАКТЫҢ** адынга тывысканы Б № 125666 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону **күш чок** деп санаар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНДАН

«Тываводмелиорацияның» автобаазазының директору **Олег Евгеньевич КУХЛОВ** аар аарааш чырык өртемчейден чарлып чоруткан.

Тыва Республиканың Чазаа мөчээн кижиниң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге, автобаазаның коллективинге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы —1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери —1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9633. Чагыг 66.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары—ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.